

ERL 117

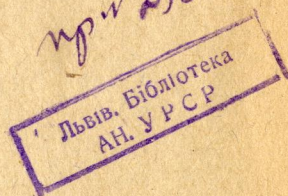

10
М. ЯВОРСЬКИЙ

КОРОТКА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

З ПЕРЕДМОВОЮ Х. РАКОВСЬКОГО

НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНИМ КОМІТЕТОМ
ГОЛОВСОЦВИХУ НАРКОМОСВІТИ У.С.Р.
УХВАЛЕНО ДО ВЖИТКУ В УСТАНОВАХ
СОЦ. ВИХОВАННЯ, ЯК ПІДРУЧНА КНИГА

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

1923

ДРУКОВАНО ВИДАВНИЦТВОМ «МОЛОДИЙ
РОБІТНИК» ПО ОКРЕМОМУ ЗАМОВЛЕННЮ
ДЕРЖВИДАВУ В КІЛЬКОСТІ 38000 ПРИМ.

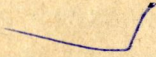
Комуністичній Спільці

Молоді України

АВТОР.

травня 192⁵ року.

м. Харків.

До Центрального Комітету К.С.М.У.

ДОРОГІ ТОВАРИШІ!

Від'їзд з України до Англії не дозволяє мені написати ширшу, як це бажалось би мені, передмову до цієї „Короткої історії України“. Я мимоволі мушу обмежитися лишень оцими коротенькими словами.

Перш за все я щиро вітаю Центральний Комітет Комуністичної Спілки Молоді України за видання цієї книжки. Цією книжкою він виконує одно із невідкладних завдань виховання комуністичної та взагалі української молоді.

Переходячи до суті мого листа, я мушу підкреслити те величезне значіння, що його має марксівське освітлення історії для тих непосредних практичних завдань, які зараз стоять перед нами. Бо що таке історія? В комуністичнім Маніфесті Карла Маркса та Фридриха Енгельса написано відомі всім слова: „Історія людства—це є історія боротьби класів“. І ми на всю людську історію до нинішнього дня можемо дивитися лишень як на генеральні маневри напередодні того рішучого бою, що його вчиняє пролетаріат за своє освободження. Перемога пролетаріату означає кінець класового панування, кінець існування класів взагалі. Таким чином, вся історія людства до наших днів є саме цим підготуванням до втворення двох класів: пролетаріату і буржуазії, що з ними закінчиться взагалі історія класів.

Само собою, що й в найбільш розвиненім капіталістичнім громадянстві ми маємо, крім буржуазії і пролетаріату, ще й інші класи. В де-яких країнах заховалися ще й дотепер пережитки феодалізму, рядом з цим існують чисельні собою класи, що ними, наприклад, є селянство та дрібна мійська буржуазія. Однак, політичне значіння ці класи мають остільки, оскільки вони в силі зміцнити та заповнити ряди обидвох

основних класів, що між собою ворогують,—пролетаріату та буржуазії. Без сумніву, що ця поміч велитенська. Ми із історії нашої революції знаємо про те величне значіння, яке відіграло селянство на Україні, допомагаючи пролетаріату перемогти свою та чужу буржуазію. Оця коротка історія України й покаже, як на протязі довгих століть терпіло селянство нечуване рабство та визиск тільки через те, що не було революційного пролетаріату, на який селянство могло би спертися. Оцю-то правду може виразно побачити всякий молодий селянин, до рук якого дістанеться оця книжка.

Але ця книжка має інше значіння,—вона спеціально присвячена історії України. Завдяки новому марксівському освітленню фактів та подій історії українського народу, читач бачить, що історія України не є виїмком із загальних історичних законів, як це гадають історики-націоналісти.

Погляди націоналістів на історію українського народу фактами останніх днів визнані за безпідставні. Хоч український нарід цілими сторіччями був під чужим ярмом, хоч розвивалася асиміляція українських пануючих класів, здебільшого добровільна, що русифікувалися або полонізувалися на те, щоб заховати за собою свої класові і сословні привилеї та вигоди, тим не менше, ще не можна в ніякому разі дивитися на неасимільовану ще частину українського народу, як на суцільну, одновидну масу.

В цій-то на око одноматнітній масі спостерігаюче око марксиста-історика бачить класову диференціацію та класову боротьбу, що її не в силі спостерегти поверховний погляд історика-націоналіста.

Ось для чого я ще раз щиро вітаю названу книжку та вважаю її вихід як на заповнення великої прогавини в українській шкільній літературі.

З комуністичним привітанням

Х. РАКОВСЬКИЙ.

Харків, 24 липня 1923 року.

ВСТУП.

Золоте намисто з IV ст. до Хр., знайдене на Таманському півострові.

ЩО ТАКЕ ІСТОРІЯ?

Поглянувши круг себе, ми бачимо, що ніщо на світі не має тривалого існування, а все міняється, починається й гине. „Все йде, все минає—і краю немає“, каже Тарас Шевченко і дивується, що воно „живе... умирає... одно зацвіло, а друге зав'яло, на віки зав'яло“. І справді! Як на деревині весною зазеленіє листя, а в осені паде воно зів'яле, так і людина росте, розвивається, а згодом гаснуть очі, линяє краса, слабнуть сили, і людина вмирає, давши початок-життя другій людині. І так воно йде в безконечність.

Таке діється не тільки з одною якоюсь людиною. Таке саме помічаємо і в громадянських порядках, в громадянських відносинах, що їх людина встановляє у своєму сукупному житті з іншою людиною. Чей же людина живе не сама собою. Вона живе у своїй сім'ї; вона працює у своїй громаді, що складається з окремих родин, у своєму повіті, у тому краю, де вона живе. Там ми бачимо, що одна людина сіє збіжжя, інша шие чоботи у своїй майстерні, ще інша працює

на залізниці, а ще інша навчає дітей, і всі вони обмінюються своєю працею, чи то фізичною, чи умовою. Одна людина працює на своєму хазяйстві, при своїх знаряддях праці, інша наймається на роботу, працює на чужих знаряддях праці; одна людина не одержує навіть всього продукту своєї праці, інша не то що не працює, а ще й забирала працю інших тільки тому, що вона має власні знаряддя праці, має власний матеріал, що на йому працює найнятий робітник. Такий порядок ми називаємо продукційними або виробничими відносинами, бо в йому складаються відносини одної людини до одної в її

Україна в середині третинної епохи, залита колись морем по Вороніж, Київ, Люблин.
Біле місце—суша, чорне—вода, морське дно.

громадянському виробництві,—в розподілі добра, добутого людиною в громадянській праці. Кожен із виробників не живе, як бачимо, сам собою, не працює сам для себе, а живе громадою, працює в громаді.

Та ми ще одно бачимо цікаве в житті людини. Людина не тільки працює в громаді, а ще впорядковує ці стосунки праці, складає свої громадські порядки. От в селі бачимо зараз сільську раду, в повіті та губернії виконавчий комітет, бачимо повітові, губернські та всеукраїнські з'їзди рад. Ми бачимо, як працівники об'єднуються в професійні спілки, як різні бувають форми таких об'єднань. Ми бачимо різні установи, що наладжують порядки в повіті, в губернії, в краю, військові та горожанські установи. Ми бачимо, як всі більші та менші громади об'єдналися в нас в радянську соціалістичну республіку Українську з її складним керуванням громадянського життя, з її армією, судами, управлінням, з освітою. Ці всі явища громадянського життя, що порядкують чи охороняють громадянське виробництво та родяться із відносин громадянського виробництва, ми й називаємо соціально-політичними відносинами. Людина й живе в тих відносинах, не порядкує свого життя сама, а вкупі з іншими, що живуть з нею в одній громаді.

Оті-то відносини так громадянського виробництва, як і громадянських впорядкувань в виробництві й називаємо вкупі громадянськими стосунками, громадянськими порядками.

Україна в ледові часи після третичної епохи, вкрита ледівцями (чорне місце), що доходили до нинішньої Полтави.

Ті громадянські порядки, так як і все в людському житті, не вічні. От у нас тепер влада рад, працюючий нарід сам порядкує своїми справами на селі, в місті, у повіті, в краю. А ще недавно був цар, були справники, пристави, губернатори—все це тепер минулося на віки. Значить, не сама тільки людина міняється, росте і пропадає, а повстають та пропадають і ті громадянські порядки, що серед них вона живе.

Чому ж вони, ці порядки, змінюються? А тому, що вони завжди опираються на громадянську продукцію. Людське виробництво не стоїть на місці,

Кремінні вістря від списів з часів стародавньої епохи, що їх найдено на Київщині.

а постійно розвивається. Раніш орали землю дерев'яною сохою, згодом взяли до залізного плуга, а тепер беруться й до тракторів. Раніше

світилися у себе в хаті каганчики, а зараз заводять уже й на селі електричне світло, а в городі й поготів. Раніше знали їздити тільки волами, а тепер сядеш на „чортопхайку“—залізницю, та за день і заїдеш із Києва у Харків. Як бачимо, вмілість людини у боротьбі з природою росте й міцніє, більшає її знання—а тим самим неминучо росте потреба нових порядків. Старі порядки загигають із ростом людської вмілості працювати, і на їх місце виростають нові, що краще підходять до нового способу праці.

Так воно було вже віддавна. Людськість розвивала в собі умілість праці, а разом змінювала свої порядки, заводячи на місце старих, пережитих, нові, доскональніші. Наука, що займається дослідом та вивченням цих змін у громадянстві, називається історія.

Та історією зоветься не тільки наука. Історія разом і саме життя-буття громадянства в його перемінах, в його бувальщині. Всі ті зміни, що пережив наш нарід від найдавніших часів до нинішніх, це також історія України. Бачимо отже, що слово історія може мати подвійне значіння: раз воно означає саме життя-бувальщину якогось краю чи народу, а раз—науку про цю бувальщину.

Для чого нам знати історію?

Для чого нам знати історію? Де-хто скаже: „чого нам цікавитися тим, що вже мохом поросло, що вже не вернеться? Адже цікавіша для нас сучасність, а не минуле?“

Правда, що сучасність цікавіша від бувальщини. Цього ніхто не заперечить. Та щоби краще зрозуміти сучасність, неодмінно треба знати й бувальщину. Як можемо уяснити собі нашу революцію, не збагнувши всього того, що її спричинило? Як можемо зрозуміти немилосердну боротьбу робітників і селян України з самодержав'ям та з доморослими панами, що хотіли спекулювати на „ненці Вкраїні“, не зрозумівши, відки ця боротьба взялася? А чей же хіба дівчак подумає, що ця боротьба із старим порядком за новий упала як з неба на Україну, а не коріниться в нашій бувальщині!

Ось підчас революції всі говорять, що йде боротьба класів, громадянська війна. Як же зрозумієш це, коли не знатимеш, що таке класи, відкіля вони в нас узялися, через що почалася між ними суперечка! Чей же були колись часи, коли зовсім класів не було, коли не було ще ніякої приватної власності,—не то на землю, а зовсім ніякої!

Всього того навчає нас історія. Вона каже нам, що колись люди жили не так, як зараз: вони не знали, що моє, а що твоє, все в їх було спільне, громадське. Історія нам показує, як згодом у громаді-спільноті появилася приватна власність, спершу на худобу та невільників, далі й на землю. Вона нам розказує, як учинилися між людьми суперечки за цю власність, бо один мав багацько, инший мало, а инший нічогосінько.

Вона виявляє, що й раніше були революції, себ-то насильні перевороти і зміни громадянського порядку. Власність утворила класи у громадянстві, а ці класи почали між собою боротьбу, через те, що один клас визискував другий. Ця класова боротьба проти експлоатації-визиску і допроваджувала до революцій у суспільності; пануючий клас ніколи не відмовлявся добровільно від свого панування, і треба було його силою відганяти од влади,—так, як у нас у цю революцію було.

Різна глиняна посуда, мальована усякими узорами, з часів новокамінної доби.
Найдено її над Дністром.

Історія учить нас також, що класи були не завжди однакові. Теперь оце станули до бою клас робітників укупі з незаможним селянством проти капіталістів (себ-то власників фабрик, заводів, банків, купецьких лавок) та проти поміщиків. Раніш одно проти одного стояли з одного боку поміщики, а з другого кріпаки та городська буржуазія (доки не мала ще сили). Ще раніше боролися між собою раби та рабовласники, селяни та феодалы-землевласники.

Всього цього вчить нас історія, а заразом пояснює нам, що саме заставляло ворожі класи боротися між собою. Вона каже, що класова боротьба загострювалася й виливалася в озброєні повстання та революції тоді, коли громадянське господарство не могло погодитися із застарілими громадськими порядками й вимагало нових. Вона показує

нам виразно, як-то помалу підготовлявся ґрунт до соціалізму, себ-то до такого порядку, де немає вже власности, де немає тим самим і класів та класової боротьби. Вона вчить нас, що революція неминуча при переході від давнього громадянського укладу до нового. Вона говорить, що тільки сліпий може не бачити того, що новий порядок можна здійснити тільки в кривавій боротьбі з паразитами-павуками, що пьють людську кривцю та заїдають чужу працю.

Ось чого вчить нас історія. Тому знання її має велику вагу не тільки для сучасности, а ще й для майбутности. Вона показує нам на минулому шлях у майбутнє, на помилках попередників учить їхніх наступників.

Вона визнає, що людська праця—це єдина основа громадянства, що на ній полягає увесь здобуток людського розуму, себ-то людська культура. Ось чому, навчаючися з історії-бувальщини, ми стежитимемо пильно за цією основою, за організацією людської праці. Без неї не уявимо собі виразно змін громадянських порядків; без неї не зрозуміємо, чому в одні часи така була культура, а в другі—інша.

Як ділимо історію України?

Дотепер ділили звичайно історію-бувальщину України згідно із її державним укладом. Брали три основні доби в житті України, а саме: часи її самостійности, часи польської підлеглисти та, врешті, часи московської підлеглисти. Але такий поділ неправильний, бо він не показує нам окремих ступнів розвитку суспільства на Україні.

Щоби в історії України уявити собі наочне окремі ступні її розвитку, треба брати в основу поділу не державне життя України, а трудові відносини, себ-то організацію людської праці. Тоді нам наочне буде видно, як життя-буття українського народу росло від нижчого до вищого щабля; тоді нам виразно стане навч увесь хід розвитку громадянських порядків на Україні від найдавніших до останніх днів.

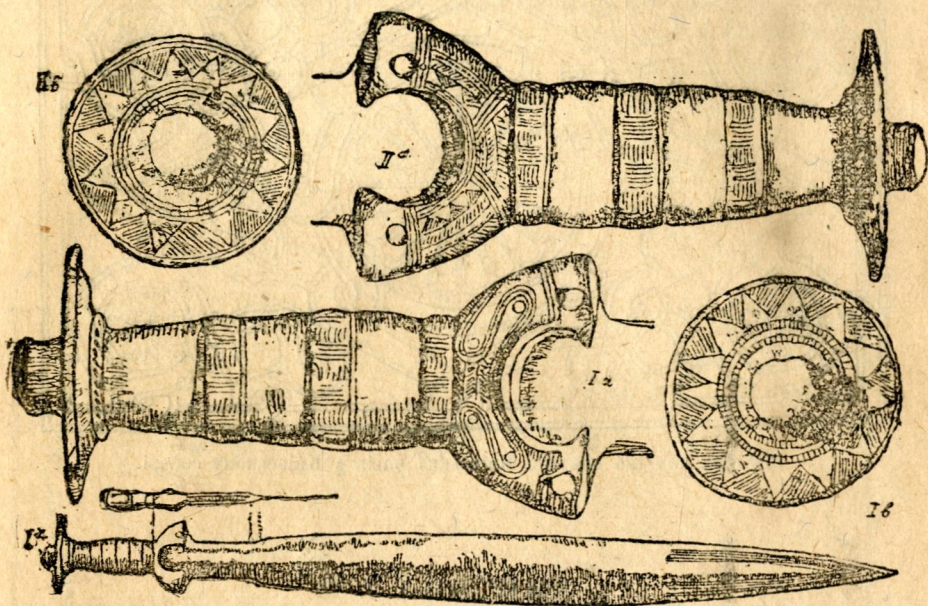
Нам нема діла до того, що за князі в нас колись були, що за гетьмани боролися із Польщею. Нам треба знати те, як жив та працював наш нарід, як він боровся із своїми й чужими павуками-панамі. Тому ми й ділимо історію України, згідно із розвитком основи цієї історії—громадянської праці, на такі головні періоди:

- 1) феодальне громадянство з натуральним господарством;
- 2) дворянсько-кріпацька суспільність з грошовим хазяйством;
- 3) капіталістично-промислове суспільство;
- 4) період соціалістичної революції.

Натуральним називається таке господарство, що в йому населення ще не має грошей, не знає, що значить „купити-продати“.

Кожний виробник що добув, сам і зів, віддавши часть своєму панові, а на продаж нічого не везе. У нас воно тривало до кінця XV ст.

Бронзові мечі з половини останнього тисячліття до Хр., що їх найдено на Підкарпатті в Галичині.

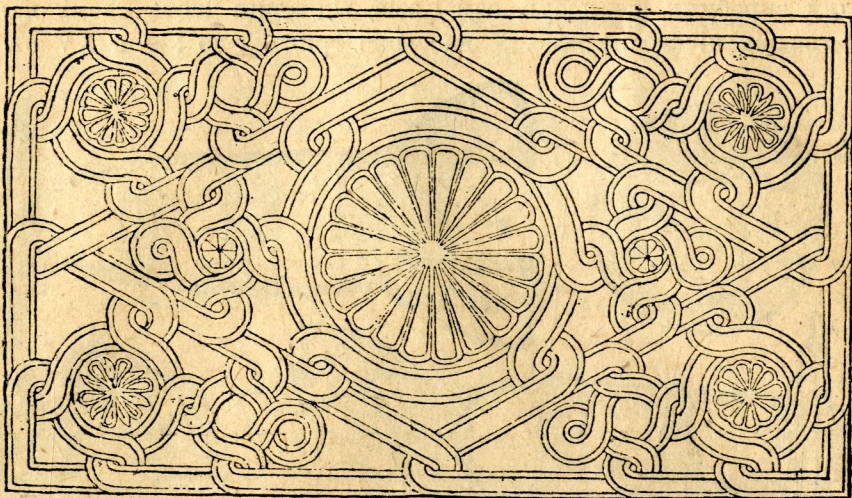
Дворянсько-кріпацька суспільність—це вже така організація праці, що полягає на грошовому рахунку, на бажанні зиску, на куплі-продажу. В ній селяни вже кріпаки і працюють на панів.

Промислово - капіталістична суспільність починається в нас у половині XIX ст. В ній уже не має кріпаків, зате йде визиск ніби-то вільних селян та ще й пролетаріату, що наймається на роботу до капіталістів ніби-то з доброї волі.

Цей-то пролетаріят при допомозі селян і вчинив у нас 1917 р. соціалістичну революцію, що віддала землю селянам, а фабрики робітникам.

Різьблена камінна плита з Київських часів в Київському соборі.

ЧАСТИНА І.

ФЕОДАЛЬНЕ СУСПІЛЬСТВО З НАТУРАЛЬНИМ ХАЗЯЙСТВОМ.

Найдавніші часи на Україні.

В давню-давнину не то на Україні, а й на всім просторі східної Європи не було ще окремого народу, що нині зветься українцями, не було ще й великорусів ані інших порізнних слов'янських племен, що існують нині (чехи, поляки, серби, білоруси). Всі вони творили тоді одно плем'я, що говорило одною мовою, жило однаковими звичаями та обичаями, не знало ще християнства, не знало власности на землю, не мало держави.

Це плем'я слов'ян, зване тоді Венеди, жило між Дніпром і Вислою. На південь від них, в нинішній Катеринославщині, та Херсонщині товклися ріжні захожі з Азії племена, як, приміром, сармати та скити; у Криму та на березі Чорного моря були грецькі колонії, що їх позакладали грецькі куцці; згодом на півдні України поселилися Готи, що зайшли сюди із своїх селищ за Вислою.

В IV сторіччі рушило з Азії войовниче плем'я Гунів і напало на Готів. Готи втікали на захід, Гуни погналися за ними і збурили та поперемишали всі народи на своєму шляху. Тоді-то настало в історії Європи так зване велике переселення народів.

В часи цього переселення, деś біля VI ст., рушили із своїх селищ і Венеди. Частина їх пошла на південний захід, даючи почин полякам та чехам, частина посунулася ще далі на південь,—з неї вийшли Серби. Остання частина поширилася на північ, схід та південний схід, займаючи землі обіруч Дніпра та праворуч Двини. Вона

згодом поділилася на нові групи—племена, що з їх важніші були: Кривичі, Дреговичі, Радимичі, Сіверяни, Поляни, Деревляни, Уличі, Тиверці й Дуліби. Ці племена й дали згодом почин трьом народам:

Розселення східних слов'ян в часі засновання Київської держави.

Кривичі великоруському, Дреговичі й Радимичі білоруському, всі інші—українському.

В VIII ст., а може й раніше, переселення східних слов'ян, званих також Антами, закінчилося. Вони тривало осіли на землі і почали на нових селищах хазяїнувати.

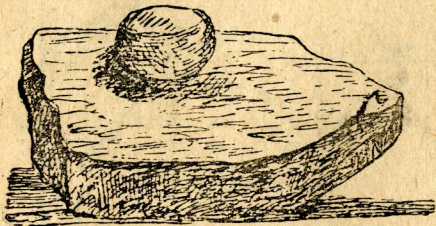
Хазяйство їхнє було дуже простеньке, прожити приходилося їм вельми тяжко.

Знаряддя праці було в них незручне—звичайно кам'яне та деревляне. Залізо вони хоч і вживали, та рідко воно траплялося. Великий сосновий або дубовий сук правив звичайно за плуг, за борону й за

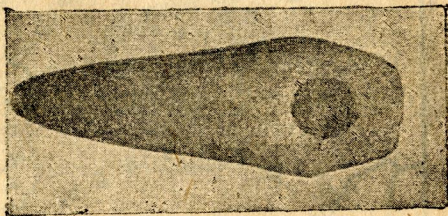

рало: це була соха, що нею вправляли землю під засів. А землі готової під управу, як тепер, не було; треба було випалювати степи та ліси, щоб її здобути. Доспіле збіжжя або зривали руками або жали серпами; зерно мололи на хліб у кам'яних зернотерках.

В ті часи рільництво було підсічне; біля ріллі гаразд ходити ще не вміли. Було, випалять шмат ліса, порушують укриту попілом землю сохою та й сіють де кілька років уряд; а далі займають новий шматок землі під засів. Землю ще не було розмежовано, а панувала вільна займанщина: де хто хотів, там і робив, і для всіх вистачало землі.

Зернотерка, що на ній ще до Хр. мелено-товчено збіжжя на хліб.

Камінна сокира з кам'яної епохи.

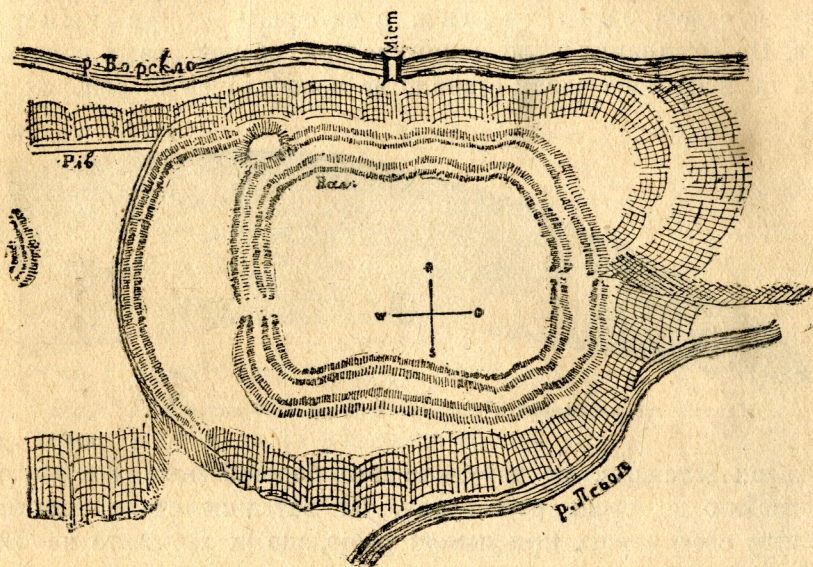
Та не з рільництва був головний прожиток наших предків. Більше займалися вони ловецтвом, бджільництвом та рибальством.

Особливо важне було ловецтво. Воно давало їжу та ще й шкури на одяг, що його шив кожний сам для себе. В ті часи кожен був сам собі рільником і ловцем, кравцем і столяром; купувати наші предки не знали, і хоч де-коли й обмінювалися здобутками своєї праці, та загалом кожен жив тим, що сам собі придбав. Таких, що присвоювали б собі чужу працю, не було ще й духу.

Важко було тоді жити, не вміючи гаразд робити, не маючи справного знаряддя. Люди не могли поодиночки боротися з природою, бо нездужали; треба було спільного з'усилля в праці, чи-то на ловах, чи при опанованні лісів, чи при засіві збіжжя. Тому-то ніхто й не мав окремого господарства, а було воно спільне, громадське. Громадою ходили на лови, громадою сіяли та збирали збіжжя. І хоча кожен у цій громаді все потрібне виготовляв власною працею, та робив це у спільці з іншими, спільними з'усиллями, спільним знаряддям. Для спільної праці треба було спільних селищ. Тоді не було ще окремих хазяїнів на окремих ділянках, не було таких сел та городів, як тепер. Кожне плем'я-група, що займало якусь територію, складалося з менших груп—родів, що жили під одною покрівлею, вели спільне господарство та були всі між собою родичі. Роди поселялися в дворищах—великими хуторами. Де-коли таке дворище укріплювалося валом, частоколом, і тоді воно називалося городище. Держави в наших предків тоді ще не було, не було й війська, як нині. Всі були узброєні, а владу в племені виконувало на спільній раді, що звалася

вічем. На віче приходили з племені всі, та голос на йому мали тільки старці, що стояли на чолі кожного дворища. Такий старець-батько роду чи, як його звали в інших народів, патріарх порядкував усім у дворищу, як нині батько сім'ї. Рід—це ніщо інше, як велика сім'я.

Давнє городище між р. Псьол і Ворсклою, окружене валом і частоколом та ще й ровом.

Письма тоді ще не знали, не знали й одного бога. Кожне плем'я, та й кожен рід мав своїх богів. Почитували вони природу: сонце, що його звали Дажбогом, блискавку, що її звали Перуном; знали бога своїх черед—Велеса, вірили в богиню родинного життя Ладу, в бога любови Купала. Кланялися й воді, де жили боги—водяники, деревам та лісам, де жили лісовики; мали ще й домашніх богів,—кожне свого,—що їх звали дідьками.

Вмерлих звичайно палили на кострі, а попіл закопували в землю, насилаючи де-коли високу могилу. На могилі робили тризну, себ-то бенкет: їли й пили, а лишки оставляли вмерлому. Ще й донині осталися де-не-де по селах ці вірування. Отакі колись були порядки, вірування та звичаї в наших предків. Вони й женилися не так, як зараз, а викрадали собі жінок із сусідніх родів.

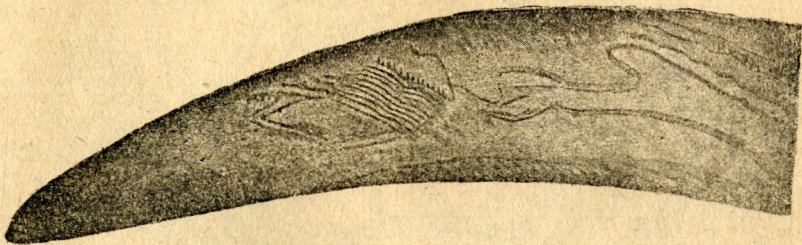
Київська Русь.

Довго такі порядки вдержатися не могли. Змінявся помалу спосіб життя подніпровських племен, змінялися й громадянські порядки в них. Осілий спосіб життя удосконалював засоби праці, розвивав рільництво, розвивав вмість виробляти різне знаряддя праці. Населення розмножувалося, давні роди розколювалися на нові, густіше заселяючи Подніпров'я. А в цих нових родах помалу затрачувалося

почуття споріднености. Господарські, сусідські інтереси що-раз більше брали гору над ними. Згодом ставало затісно жити на старий лад: землі вже не вистачало на вільну займанщину, родам приходилося боротися за землю.

У цій боротьбі за кращу землю роди об'єднуються між собою вже не на основі споріднення, а на основі сусідських інтересів. Це об'єднання було неминуче при обороні своїх селищ, своїх земель та лісів. Воно однак ставило на чолі племен та родових спілок

Мамутів зуб мережаний з ледових часів, що його найдено біля Києва

військових ватажків, що керували цією боротьбою та що-раз більше захоплювали до своїх рук владу. Ці ватажки стали вже окремо обробляти свою землю, при помочі рабів, що їх забирали на війні із сусідами.

Так вирости в племенах князі, що відділилися із своїм маєтком від громади і стали ще до того брати з неї дань на своє вдержання. Віче підупадало і що-раз рідше збиралося. При князеві почала втворюватися зате прибічна рада, що в неї входили уже не всі батьки дворин, а тільки знатніші з них. Городище, де сидів князь, набирало великої ваги, в йому осідали знатніші сім'ї. З цього городища виросло помалу місто-город, що керувало, в особі князя й його прибічників, околичними дворичами й городищами,—своїми пригородами.

Так зароджувалася по громадах влада, починалася приватна власність на землю, виростав потроху визиск громадян пануючою знаттю, що жила в містах. А тут ще на лихо заявилися на Подніпров'я Варяги. Це були ватаги мандрівних работорговців, що заходили на Подніпров'я з далекої Скандинавії. Вони міняли у князів всяке добро на рабів-холопів, на віск, на дорогі шкури-міхи, і возили все це продавати грекам, у Крим та в Царгород. Вони всадовилися в IX ст. у Київ, в землі Полян, а з Києва почали разом із київськими князями нападати на сусідні племена, щоб набрати в них холопів-челяди. В X ст. вони підбили вже під владу Києва всі племена, що сиділи на Подніпров'ю та біля Новгород, знищили їх князів, а їх самих обложили данню.

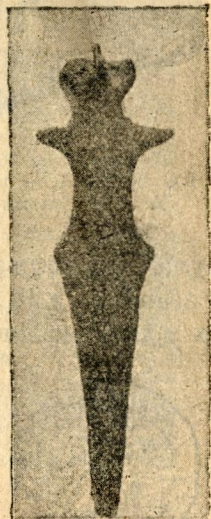
Так виросла київська держава із столицею Київом. А що Варягів за їх грабіжництво називали Русь, то і вся держава стала від них називатися Київська Русь. Про це завоювання оповідає

найстарший літопис, київський, що його приписують ченцю київської лаври Несторові, що жив ніби-то у XII в. Цей літопис згадує про те, як Ігор „примучував“ Деревлян, Уличів та Тиверців, як київські князі Олег та Святослав не вдовольалися данню з окружних підбитих племен, а ще й ходили походами на далеких сусідів.

За князя Володимира (980 р) під владою київських грабіжників була вже уся східна Європа, доконана огнем і мечем, та ще й підступом та зрадою. Київські князі були необмеженими володарями своїх земель, правлячи ними при допомозі наємних дружин варяжських. Старшина цих дружин творила прибічну раду князя—княжу думу. До її складу стали входити також і де-які знатніші батьки родів полянських, що їх родичі служили в княжій дружині.

Та мечем легко було завоювати племена, важко однак удержати їх у послуху. Збирати дань із них („ходити на полюддя“) приходилося насильно. Отже треба було ці племена тісніше об'єднати ще й одною вірою, виховати у пошанівку до влади. Тому і з'являється на Подніпров'ю християнська віра, занесена грецькими купцями; князь Володимир (980—1015) казав навіть силою хрестити своїх підданих, що ще не стали християнами. Разом із новою вірою в одного бога, що була виразом панування одного князя, появляється на Подніпров'ю і книжне письмо, занесене сюди болгарськими проповідниками, появляється й особлива книжна мова, що нею писано церковні книги. Мова ця була схожа на ту, якої вживають здебільшого й тепер по церковних книгах.

Глиняна фігурка людської подобі, що служила за фетиша-божище нашим предкам.

Розпад князівсько-дружинного укладу.

Та все таки київська держава не довго вдержалася: скоро вона розпалася на дрібні князівства. Причини цьому були як внутрішні, так і зовнішні.

Які були внутрішні причини? Перш за все в самих племенах розгорілася боротьба між пануючим класом та підлеглим. Грабіж київських работорговців опирався на силу княжої дружини. Згодом до складу цієї дружини почали входити загітні місцеві сім'ї, відділюючися від своїх громад-родів зі своїми окремими маєтками. Дружина стала затрачувати чужинецький характер, а приймати своєрідний; влада князя стала що-раз більше опиратися на місцеву знать, а не на чужу силу.

Ця-то виростаюча місцева знать і ставала на службу князеві, збирала його іменем дань та судила (інакше, грабила) його іменем

населення—були це бояри; через те що вони помагали князеві управляти землею, звано їх також княжими мужами. Вони вели вже своє господарство відрубно від громади-спільноти і мали своїх

холопів-рабів. У громаді на спільному хазайстві залишилися таким чином самі смерди, себ-то селяни-рільники.

На цих-то смердах лежав тепер обов'язок давати боярам дань для князя та платити високі судові такси, звані вирами і продажами. А платили не грошми, бо їх ще не

було,—платили натурою або шкурками, що їх уживано замість грошей і звано гривнями. Були, правда, й золоті та срібні гроші-гривні, та їх рідко вживано, і то лиш по містах.

Під тягарем данів і такс смерди вельми вбожіли. Приходилося не раз на переднівок рятувати себе позичкою в бояр,—та її треба було відробляти. Таких довжників росло що-раз більше; їх називали закупамі. Ці закупи були на половину боярськими кріпакками, цілий вік відробляючи свою позичку по боярських та монастирських землях.

Срібна монета подніпровська з початку XI ст., з часів Володимира, що була за окрасу.

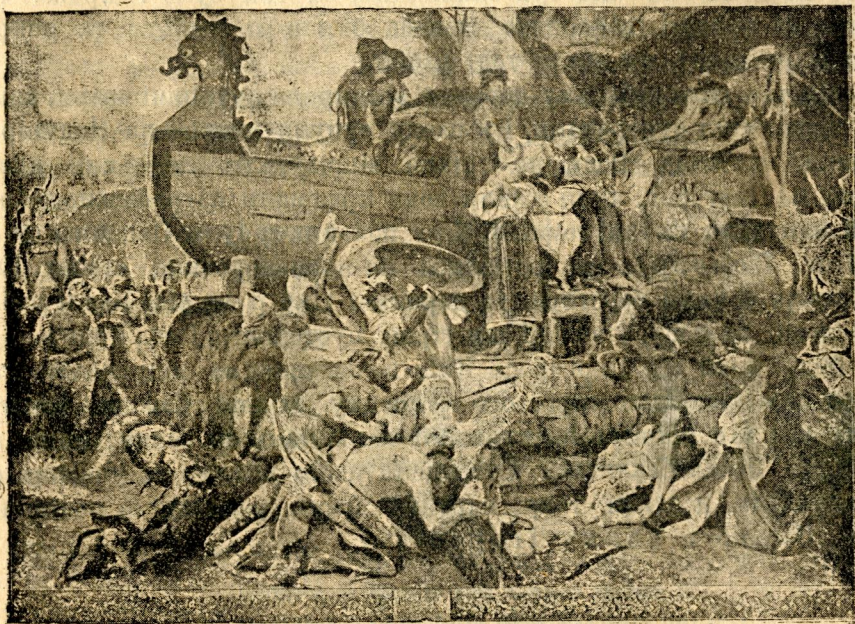
Багацько таких довжників було й по містах; грабіж населення накопичував тут великі маєтки, але, з другого боку, спричиняв і велику нужду. Ремісники, що стали появлятися по містах, задовжувалися в бояр та в чужих купців, що їх звали гостями, і часто попадали також у закупу.

Відси й пішла боротьба смердів, закупів та холопів із боярами. Бояри намагалися видушити з населення як-найбільше дані та праці, а населення з усієї сили оборонялося від здириства й неволі. Це допроваджувало до численних бунтів і повстань проти князів, бояр та монастирів, що вміли не-згріш од бояр спекулювати на людській праці.

Про такі повстання на Київщині в XI та XII ст. згадує літопис Нестора, згадують про їх іще й тепер народні пісні. Найгрізніше повстання було 1113 р.; його ледви втихомирив Володимир Мономах, склавши постанову про те, які брати проценти за довги, які такси. Ця постанова та й раніші увійшли в писаний збірник тодішнього звичаєвого права XI і XII ст., що залишився до нас під назвою Руської Правди.

Цей збірник дає нам багацько цікавих вісток, як вже тоді була розвинулася експлоатація селян княжими боярами, прикривана законом. Ось, приміром, який був звичай годувати бояр, коли вони виїздили судити селян та збирати дань для князя: „Вирнику взяти

Похорони знатної людини в давніх слов'ян.

7 відер солоду на тиждень, дві начати, а в середу куну та це сира і в п'ятницю також; а ще по двоє курий йому на день, по 7 хлібів в тиждень і пшона по 7 мір і гороху і соли 7 головажень і годувати 4 коней до схочу вівсом та й дати ще на дорогу борошна, скільки возьмуть, та й грошей 8 гривень“ (гривня = 100 карб.). Стільки мусила платити громада-спільнота бояринові за те, що приїздить здирати з них шкуру—княжу дань!

До цих суперек приєдналися ще спірки між київським купецтвом та ремісниками, з одного, а боярами і князем—з другого боку. В Києві почали вже з'являтися свої купці, що їм робили конкуренцію заграничні гості, бояри та монастирі; стали з'являтися й ремісники. Вони стали домагатися широкої самоуправи для себе, на що князі з боярами не погоджувалися. Через це учинилася 1068 р. в Києві революція, що дала початок київському вічу. Але це не було давнє племінне віче, а автономна самоуправа київського міщанства; вона не встигла однак виробитися в якусь постійну організацію міську.

До цієї внутрішньої боротьби додавали ще жару криваві міжусобиці князів. Після Володимира в київській державі встановився був такий порядок, що його нащадки, сидівши по окремих

землях, підлягали однак своєму зверхникові, київському великому князеві. Це привело до завзятої боротьби князів між собою за свої князівства та за київський престол: кожному хотілося бути верховним володарем Руси. Їхні присяги на згоду, як прикладом 1097 р., нічого не помагали—хто був сильніший, за тим було і право. Усіх гонила на пакості ненаситна жадоба більш пограбити та подрати дани й „челяди“, як звали тоді рабів.

Підчас, коли київську державу роздирали внутрішні чвари, викликані класовими суперечками, і з сходу сунули хмарою на Подніпров'я тюркські племена. Вони не тільки відрізували київським князям дорогу на Царгород, куди возили вони продавати награбоване добро, а ще й нападали на їхні землі. В X ст. появилися були Печеніги, по них в XI ст. Половці, що розсілися по чорноморських степах. Князі пробували з ними боротися, та даремно: 1185 р. на ріці Каялі побили їх Половці до ноги, і надалі ще гірше пустошили Подніпров'я.

Відрізаний від Царгорода Київ почав швидко підупадати, втрачаючи своє значіння торгового осередку східної Європи. Київська держава, і так відрізувана княжими заколотами та селянськими повстаннями, почала валитися. Очевидець цього упадку та учасник боїв із половцями дає нам таку картину цього розкладу в поетичному творі „Слово о полку Ігоревім“:

„В княжих сварках віки людські вкоротилися.
Тоді в руській землі рідко ратні покрякували,
Зате часто, трупи ділячи, ворони крякали
Та галки мову мовили, на жир хочачи летіти.—
Сказав брат брату: се моє і те моє теж,
А князі самі між собою коромоду кували,
А погані з побідою на руську землю приходжали“.

Серед цього занепаду почало відділюватися од Києва одно князівство за одним. Київ уже в кінці XII ст. став малою землею, що ледви-ледви животіла; ніхто з князів на неї вже не лакомився. На руїнах великої не-що-давно держави вирости нові осередки: це була новгородська земля, суздальське князівство, що дало почин московській державі, та галицьке королівство. Заразом довершувалось розділення тої єдиної мови, що нею говорили племена київської Руси. Північні племена, змішавшись з фінами, дали початок велико-руській народності, а південні—українській.

Феодалізація України і народня революція.

Київська Русь мала дружинний уклад, але в ньому уже в XI ст. почали складатися феодалні порядки. Коли дружинний уклад мав опору в княжій дружині, звичайно найманій з Варягів, то феодалний уклад опирався на панування в краю земельної боярської знати з її приватною земельною посілостю, відділеною від громадської. Вже в XII ст. княжа дружина починає заповнятися місцевою

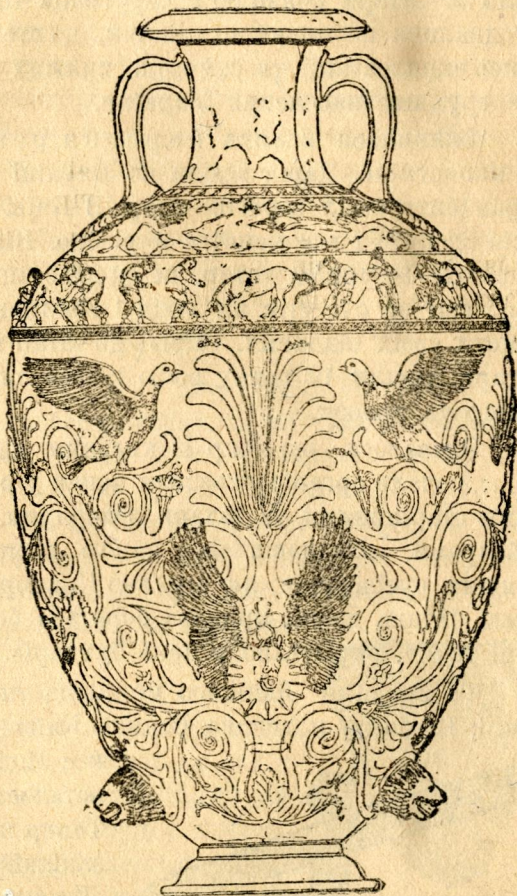

знаттю—боярами, а давні княжі дружинники змішуються з нею одержують від князя землі на прожиток і починають хазяїнувати. В кінці XII ст. на Україні вже скрізь були такі бояри-землевласники, що сиділи на землі, яку признав за ними князь, та володіли, у своїй окрузі ще й селами, збираючи з них дань. Такий порядок ми називаємо феодальним, а таких землевласників—феодалами. При феодальному порядку лише той має владу, хто має свою землю, а красну землю мають тільки феодали-бояри,—селяни все ще живуть у давній спільноті—громаді.

Такий порядок, як я сказав, почав складатися в нас ще в XI ст., хоча дружинний уклад животів і надалі, поруч із феодальним. До перва татарщина в половині XIII ст. покінчила остаточно із дружинним укладом і дала місце розвійові феодалізму, що запанував остаточно в XIV та XV сторіччі на Україні, спершу під пануванням галицьких, а далі литовських володарів.

Галичина відірвалася була від Києва ще в другій половині XI ст., а за нею на початку XII ст. й Волинь. Обидва ці князівства вирости в XII ст. у велику силу; Галич став містом важнішим од Києва. Коли ж ще обидва князівства об'єдналися за волинського князя Романа в одно, то нова держава на Подністров'ю стала вже думати про те, щоб заволодіти і Подніпров'ям. Галицькі й волинські бояри, що володіли великими землями, вирости в таку силу, що проганяли не раз своїх князів. Боротьбою своєю із князями вони намагалися знищити останки дружинного укладу. Літопис оповідає, як-то бояри проганяли де-кілька разів Данила, Романового сина, закликаючи до Галича то угрів, то поляків, як мали князя за ніщо, не раз прибуваючи до нього в одній сорочці, щоб насміятися з нього.

Кінець цій боярській самоволі положила доперва татарщина, що вимела також із України останки дружинного укладу.

Грецька ваза з образками життя степовиків, що її найдено на Чортомлику.

Татарщиною називають звичайно татарське лихоліття, що налягло на Україну та Московщину в половині XIII ст., та коли гаразд подумати над ним, то бачимо, що це було лихоліття, але не для трудящого люду, а для бояр. Так було, принаймні, на Україні.

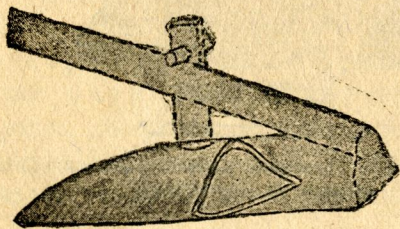
Татари появились вперше на Подніпров'ю 1224 р., та далеко тоді не зайшли, а повернули у степи на Волгу. Вже тоді з татарами об'єдналися були селяни з Подніпров'я, що втікли від бояр у степи; вони й помогли татарам на річці Калці побити руських князів і бояр. Коли ж татари появились вдруге на Подніпров'ю 1240 р., то з ними об'єдналися не тільки ці втікачі, що втечу у степи рятувалися боярської експлоатації та самоволі княжих дружин,—з ними об'єдналося все трудяще населення України.

Вчинилася велика народня революція проти князів, бояр та монастирів. Нарід всюди по Україні піднявся і бив та помагав татарам бити своїх ворогів—бояр. В Києві замкнулося було боярство, та Київ здобуто і все панство вирізано. Пішов по Україні страшний переполох—не так од татар, як од повстанців. Все боярство з попами втікало світ за очі; утік на захід і галицький князь Данило, злякавшись помсти своїх підданих. Скрізь до татар приставали смерди, закупи, бо татари давали їм повну волю і вдовольалися невеличкою данню, пшеницею та просом.

Здавалося, що бояр із князями навіки вигнано з України; громади почали організовуватися тепер у автономні спілки з виборними старшинами, та татари повернули назад у свої степи, а Данило з боярами, об'єднавшись з папою римським та забезпечивши себе поміччю сусідів (так, як недавно Петлюра), почав наступ на збунтовані землі. Пішла довга, кривава боротьба бояр із населенням, горіли села й містечка, вирізовано в пень бунтарів.

Та все-таки Данилові не пощастило підбити собі всі збунтовані землі: Поділля, половина Волині, Київщина, Переяславщина, словом, все Подніпров'я, крім Чернігівщини, осталося-таки під татарами, на волі. Тепер на Україні було дві влади: на західній панували бояри з нападками Данила, на східній було громадське самоврядування під зверхністю татар.

На західній Україні пишню розцвів тепер феодальний уклад. Багацько до того причинилося те, що західна Україна вступила у торговельні

Давне, доісторичне рало з кам'яним наральником.

зв'язки з Угорщиною, Польщею та Німеччиною. Західна культура почала приносити із собою західні феодальні порядки, що мали ще до татарської революції гарно підготований ґрунт. Галицькі та волинські бояри починають навіть величати себе баронами, як це було на заході, та заводити такі дані на смердів і ремісників, яких практиковано на заході.

Татарська революція залишила глибокі сліди в культурі України. З одного боку, вона вигнала з Подніпров'я попів і бояр, а тим самим позбавила східну Україну школи й освічених людей,—та з другого боку, вона високо підняла ремесло й рільництво. Татари славилися, як добрі майстри. Багато їх осіло по селах і містах—не тільки на Подніпров'ю, а й на західній Україні; до того стало ще сюди напливати багатько західних майстрів,—італійців, німців то-що. Вони й учили наших земляків ремесла.

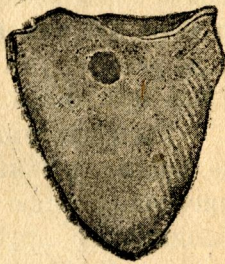
Рільництво розвинулося остільки, що почався вже вивіз хліба за границю, до татар та в Литву. Вільна займанщина зникала, підсічне господарство стало переходити у трьохручне, завдяки розвиткові умілости ходити коло землі. Розвиток сільського господарства виявлявся ще й у тому, що спільне, дійсно громадське землеволодіння сільських громад почало колотися на окремі дрібні господарства, що їх провадити стала вже кожна сім'я окремо, власними силами. Приватна власність на землю почала швидко втискатися в дотеперішню земельну спільноту та розвалювати її на подвірні господарства.

Розцвіт феодалізму.

Україна на початку XIV ст. була вже високо розвинутою країною. Рільництво було тепер головним заняттям населення. Займалися тим не тільки селяни,—також бояри дуже цікавилися тепер своїм господарством: заводили в себе гурти худоби, поширювали свої землі, дбали про їх кращу управу. По містах процвітало ремесло та торгівля. Закордонна або вивозна торгівля була й раніш, а тепер стала розвиватися й внутрішня; появляються ярмарки та торги, що на них селяни обмінюють свої продукти на вироби ремісників.

З розвитком добробуту на Україні стала відчуватися потреба звязати себе із заходом, щоб туди вивозити своє добро. Найкращою дорогою на захід було Балтійське море, та до нього доступ замкнули на півночі литовці й німецький орден хрестоносців, що розсівся на берегах Балтійського моря. З литовцями можна було саяк-так поладити, бо на Литві сиділо багатько бояр, що втікли з Подніпров'я за татарщини і завели навіть на Литві подніпровську культуру,—та годі було поладнати із хрестоносцями.

Щоб добитися-таки того доступу до Балтики, галицькі та волинські бояри об'єднуються 1340 р з Литвою, вибравши литовського князя своїм володарем; Литва охоче пішла на таку згоду, бо їй дуже дошкуляли хрестоносці. За галицькими й волинськими землями пішла Чернігівщина, та й інші землі, як Побужжя й Пинщина. Спільними силами підбито Литві й „татарських людей“ на Поділлі та Подніпров'ю, так що на початку другої половини XIV ст. вся

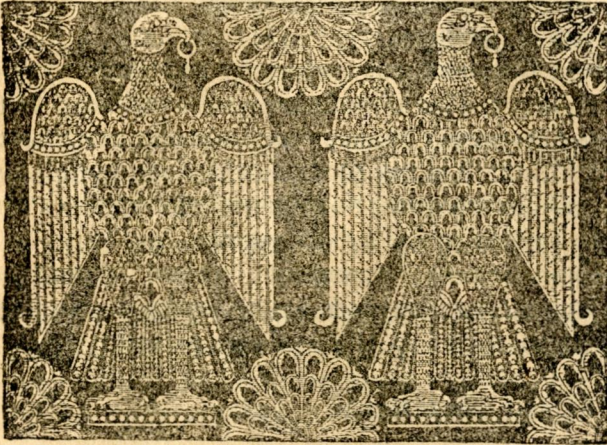

Наральник з часів
Київської Русі.

Україна опинилася під Литвою. Одна тільки Галичина відійшла до Польщі, бо там верх узяла польська партія, що вважала за вигідніше об'єднатися із сусідньою Польщею, а не з далекою Литвою.

Та литовсько-українські землі ніяк не могли впоратися самі із хрестоносцями,—прийшлося шукати ще одного спільника. Таким

Готеська грєнька наволока, що за неї грабила
Русь землю.

спільником явилася сусідня Польща, що її хрестоносці також не пускали до Балтійського моря. Довелося віддати Польщі Галичину і, врешті, зложено 1385 р. в Крев'ю так звану унію, себ-то таку угоду, що заводи одного володаря для литовсько-українських та польських земель; він називався разом польським королем і литовсько-українським князем чи

господарем, як його називали. Для здійснення цієї унії литовсько-українського господаря Ягайла оженили з королівною Польщі Ядвигою.

Тепер хрестоносцям прийшлося тяжко. 1410 р. під Грюнвальдом побито їх до-ноги, і хоча цілком їх не зламано, та все таки доступ до моря був уже на половину в руках унії. Через півсотні літ dokonano їх до решти і унії достався до рук превеликої ваги порт Данциг, що лежав при Вислі.

Господарство України в унії пішло далеко вперед. Розвинулося ще краще рільництво, процвіло ремесло, поширилася внутрішня торгівля. З одного боку, у велику силу піднялося боярське землеволодіння, з другого—міське виробництво. Ярмарки та торги аж кишіли від своїх та чужих купців; появилися навіть свої власні гроші, що їх били при дворі литовського господаря.

З розвитком господарства змінилися й громадянські порядки. Бояри стали звертати на своє хазяйство ще більшу увагу та шукати робітника до нього. Холопів було мало, а землі в бояр де-далі скупчувалося все більше. Прийшлося їм закликати на свої землі осадників, що обов'язувалися платити чинші за одержану від бояр землю та ще й допомагати боярам оброблювати їхню. Де-які бояри почали закликувати до роботи на своїх полях смердів, що їх тепер звано кметами; закликувано по добрій угоді, за почастинок „на толоку“,—ще й музику обіщовано по роботі.

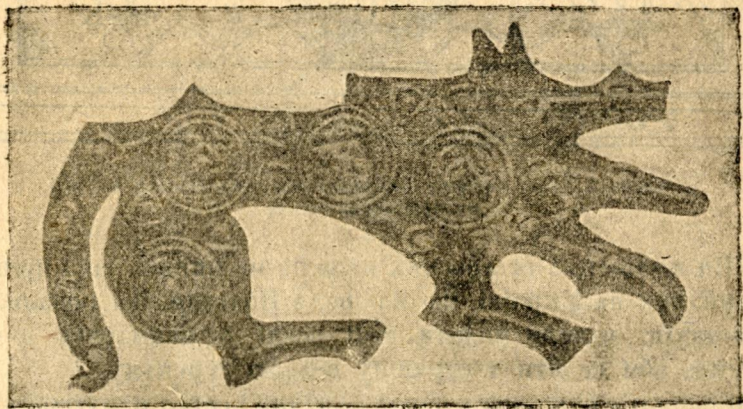
Між селянами утворилося три верстви: не вільні, що були власністю боярина, як раніш холопи, дякольніки, що сиділи на панських землях та робили „дякло“, себ-то давали дань і робили панщину, служебні селяни, що робили панам усякі служби, та кмети, що сиділи на своїх грунтах та давали дань господареві.

По містах також настала зміна. Ремісники стали об'єднуватися на німецький кшталт у професійні спілки, звані цехами або брацтвами. Купці та реміслики стали одержувати різні привилеї на право торгівлі та ремесла; хто не був у цеху, тому вони забороняли провадити в місті своє ремесло або торгувати. За привилеями для цехів пішли привилеї для цілих міст. Міста діставали право самоврядування та власного виборного суду, що звалось Магдебурським правом; воно звільняло їх від підлеглості королівським урядовцям та боярам.

Тепер управління землями було вже не таке, як раніш. Князів поодиноких земель позбавлено давніх прав: всі вони ще при кінці XIV ст. стали на рівні з боярами під одною владою литовського господаря. Краєм стали управляти призначені сеймом державні урядовці. Раніш уся держава була власністю князя — тепер

Ручка від варяжського меча.

Золота застіжка з V ст. до Христа, що її найдено на Поділлі в Збручі.

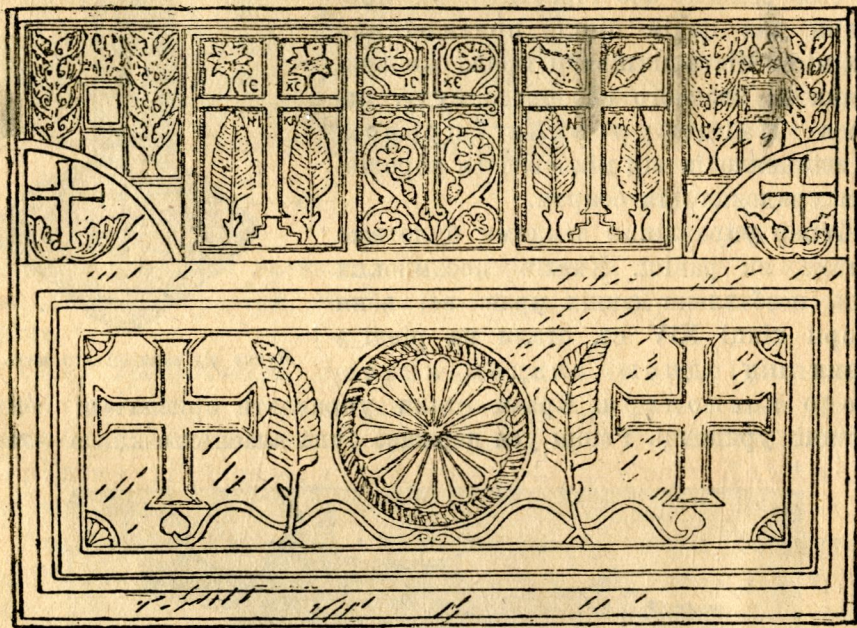
він став тільки першим урядовцем держави. Уже не князівська воля все рішала, а закони, що їх ухвалив сейм та що їм мусив і сам князь підлягати.

Сейм—це був з'їзд усіх бояр із усіх земель; він призначав головних урядовців і ухвалював закони. В сеймі мали право голосу самі бояри: міщани та селяни не брали в ньому участі, це був привилей тільки бояр.

Такі нові порядки на Україні знову загострили класові суперечки. Розвинена експлоатація, що для її охорони втворено такий порядок на Україні, збільшувала ворожнечу селян та міщан, бояр, учнів до майстрів, і так далі.

Отже не дивно, що вже 1490 р. на західній Україні, в Галичині під проводом Мухи величезне повстання [селян та міщан проти землевласників—бояр. Його придушено однак швидко. Револьюційний рух пригас, бо від кінця XV ст. на Україну стали з Криму нападати татари уже не як визволителі селян, а як грабіжники, що брали людей у полон (ясир) та продавали їх туркам у

Домовина з білого мармуру Київських часів; знаходиться в Києві, в Софійському соборі.

неволю. Під жахом цих татарських нападів на якийсь час і припинився повстанний рух на Україні, що більше, з Подніпров'я почали втікати люди на захід: волили кидати свої оселі та найматися в бояр за дякольників, аби не йти у страшну неволю турецьку.

Нові порядки викликали непорозуміння і серед пануючого класу—бояр. Давнім князям та великим боярам дуже не вигідно було, що їх право тепер урізано та зрівняно їх із звичайними боярами, так що вони мали підлягати господареві. Вони пробували відірватися від унії, при чому на чолі їх став Свидригайло, брат литовського

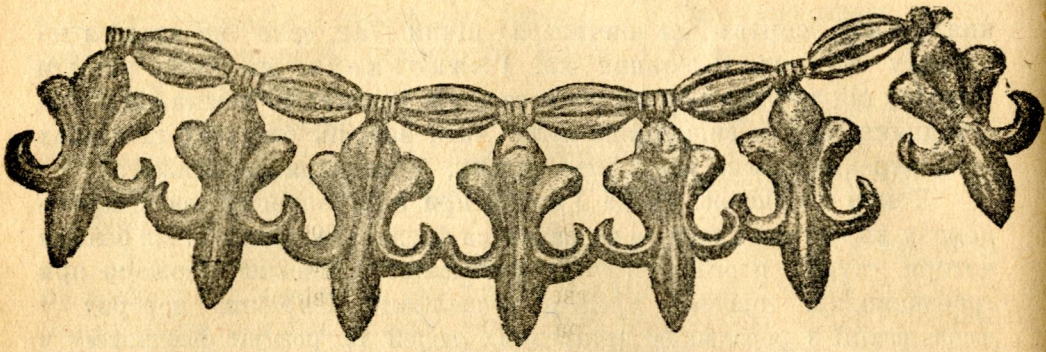
князя,—але справа ця кінчилася нічим. Так само не вдалося на початку XVI ст. повстання кн. Гланського, що хотів піддати Україну під зверхність московського царя. Розбили ці повстання бояри середняки, що їм вигідніше було мати намісць багатьох та слабих влад окремих князів одну, зате сильну,—господаря литовського.

Тепер ми знаємо, як на Україні при натуральному господарстві помалу виростали класи та розвивалася феодальна держава. Ми бачили чотири ступні цього розвитку: складання київської держави при грабіжницькій торгівлі, процес феодалізації України, перерву у феодалізації з революцією татарських людей та розцвіт феодалізму в XIV і XV ст. Ми бачили, що вже у ті часи розгорілася завзята боротьба між трудящим людом та паразитами, що жили чужим трудом,—боротьба, що виросла із приватної власности на засоби виробництва.

А тепер будемо стежити за новим громадянським укладом, що став складатися в новому грошовому господарстві. Зародки грошового господарювання ми бачили вже в натуральному господарстві,—тепер слідкуймо за ними далі, щоб бачити, до чого вони довели та у що вирости.

Золоте намисто київської нахідки.

ЧАСТИНА II.

ДВОРЯНСЬКО-КРІПАЦЬКА СУСПІЛЬНІСТЬ.

Грошове господарство на Україні.

Як ми вже чули, зародки господарства стали появлятися на Вкраїні ще в XIV ст., ба навіть раніш, за київських часів, та до кінця XV ст. господарство все ще оставалося в основі натуральним. Все ще народні маси не користувалися широко грошима, все ще жили тільки тим, що кожен зробив сам чи у спілці з другими. Дані боярам виплачувано також не грішми, а натурою: медом, хлібом, худобою чи домашньою птицею.

Тим часом ярмарки та торги що-раз частіше появляються по містах і містечках, де-далі все зростає внутрішня торгівля. Люди починають вірити, що гроші мають силу заспокоювати всі людські потреби: за них всюди і все, що хочеш, купиш, до того ж легко їх переховати. Виробники починають заготовляти свої продукти не тільки для себе, а ще й на продаж. Їхні продукти набирають тепер значіння крामу. Починається скрізь погоня за грішми, росте бажання зібрати їх якнайбільше:—хто має гроші, то й багатий, той нічим не журиться, бо все готове купити. Купець стає значною особою в суспільності, бо він посередник між тими, що виробляють різні продукти, та тими, що потребують цих продуктів.

Такі продукційні відносини, що в них виробники витворюють продукти не для свого вжитку, а на продаж (себ-то витворюють крам), називаються крамним господарством.

Кунець у цьому господарстві — головний визискувач-експлуататор чужої праці. Він не тільки присвоює її собі, яко купецький бариш, а ще й кидає в торговий оборот, щоби мати нові бариші: гріш у нього родить гріш. Це вже не давня боярська експлоатація: бояри присвоювали собі людську працю та споживали її, обертаючи на розкішне життя,—а це вже експлоатація для нагромадження грошового

капіталу, що має дати новий дохід. Це експлоатація, з одного боку, виробників, що продають купцеві свої вироби, а з другого—споживачів, що купують в купця його крам очевидно дорожче, ніж він сам заплатив.

Таке торгово-капіталістичне господарство, що мало свої зародки вже у київській добі, почало в нас розвиватися на швидку ногу в XVI ст. Велике запотрібання збіжжя з України на заході Європи, володіння литовсько-польскою унією доступом до Балтійського моря, наплив чужих грошей, чекання своїх прискорило цю зміну українського господарства, даючи можливість торгувати на широку скалю зі західними краями та розвивати в себе унутрішню торгівлю.

Як виглядало мійське виробництво в умовах торгового капіталізму?

Головним заняттям міщан ставало тепер рукомесло та торгівля. Іще в XV ст. мійське населення працювало здебільшого на ріллі, так, як і селяни; тільки незначне його число займалося рукомеслом, а ще менше—торгівлю. Тепер стало навпаки: меншість займається рільництвом, а більшість рукомеслом та торгівлю; по містах осідає багацько чужинців: євреїв, вірмен, німців та італійців, що тільки й живуть, що з торгівлі.

Ремісників розвелося багацько і всілякого роду різників і бондарів, ганчарів, лимарів, кушнірів, столярів, слюсарів, кравців, ткачів, шевців, пекарів, золотарів, будівельників, різьбярів, малярів, та навіть і музикантів. Которі з них уписувалися до цехів, которі й так робили; з одних великі майстри були, і вони мали своїх підмайстрів, челядників та учнів,—інші працювали самі, без помішників; це були звичайно „партачі“, що не були вписані в цехи.

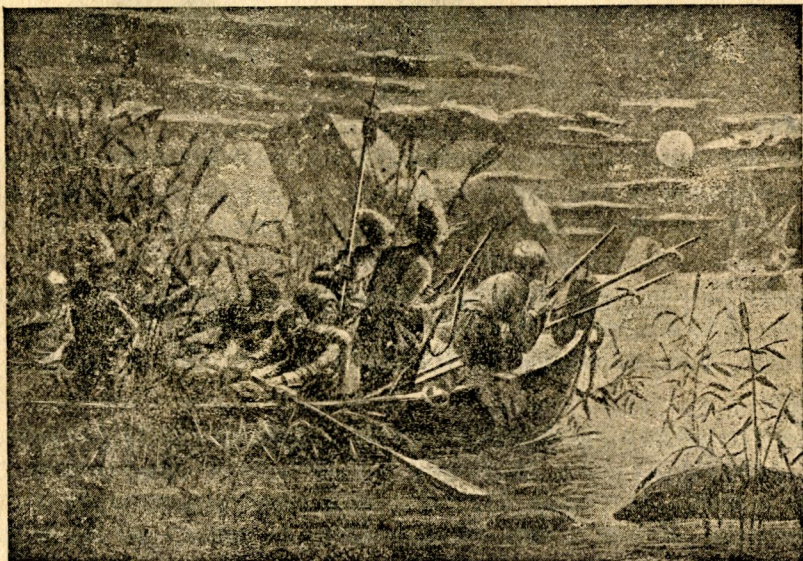
Із розвитком рукомесла процвіла й нутрішня торгівля. Не було жодного міста, де б не відбувалися раз, два рази на рік великі ярмарки, де б хоч раз на тиждень не йшли торги по базарах. Торгували на цих базарах усячиною: і своїм, „руським“ крамом, та й спровадженням із заходу „німецьким“, а із сходу—„татарським“. Селяни також привозили свої продукти: м'ясо, хліб, овочі, рибу, городовину всяку. По містах повно вже було лавок та шинків, де можна було що-хоч купити та ще й гаразд випити. Розвивається конкуренція між торговцями за покупців; міста ростуть, як на дріжджах, і багатіють, з'являються в них банкирі, що дають гроші в позику купцям та ремісникам. Одні купці скуповують у ремісників та селян їхні продукти та перепродують їх із великим баришем, або вивозять за границю; інші—знов спроваджують усячину із заходу та сходу та продають її за добрі гроші.

Головними торговими центрами на Вкраїні були тоді Львів, Кам'янець, Сянок, Перемишль, Луцьк, Берестя та Холм. Тута відбувалися великі ярмарки, куди приганяли на продаж десятки тисяч волів, коней, овець та свиней. Сюди рік-річно з'їзджалися купці з усього світу: Вірмени, Євреї, Німці, Італійці та інші. З Московщини

привожено дорогі міхи, юхт; через Волощину та Угри надходили східні вироби (як шовк та перець), східні та полудневі овочі й дорогі вина; з Німеччини прибували всякі сукна, полотна та залізні вироби.

Багацько заробляли від цих торгів та ярмарків міста, розбагатіла від них і держава. Вона закладала по містах митниці та казала собі платити з краму, привоженого на продаж, мито, себ-то особливий

Козаки на засідці виглядають купецького корабля,
щоб його пограбувати.

податок; це мито здавано звичайно в оренду. Так само і для заграничних купців держава закладала митні комори, де мусили платити податок і свої купці, ті, що возили „руський товар“ за границю,

Грошове господарство вельми спомагало розвиткові на Україні великого промислу, що був переважно в руках чужинців. В Галицьких жупах варять сіль; по лісах будують тартаки (лісопилки), що ріжуть дерево на матеріял; виробляють із дерева смолу та поташ, засновують шкляні гуті. З'являються фабрики паперу, а з ними й перші друкарні (доти друкувати книг на Україні не знали, їх тільки переписувано). Навчили українців друкарської штуки в 1560-их роках два друкарі, що втікли з Москви та zaloжили друкарню в Заблудові й Львові. В ці-таки часи з'являються на Україні гуральні (винокурні), де гонять горілку. На фабриках починають працювати не тільки дякольніки, а й наємні робітники—околишні селяни.

Під впливом грошового господарства основно перемінилося й сільське господарство. З одного боку, розпадається зовсім давня спільнота—громада, поділившись на окремі, подвірні, самостійні господарства. З другого боку, боярське землеволодіння починає виробляти продукти не так для своєї потреби, як на продаж. Боярські

маєтки ростуть, скуповуючи землю, заводяться в них усякі промисли та скотарство. Дані, що їх брали дотепер від чиншовиків натурою, міняються на грошові, на „серебщину“; zarazом бояри збільшують „дякло“ своїх дякольників. Для одержання більшого доходу із своїх маєтків вони закладають по селах корчми та заводять при посередництві своїх орендарів піяцтво серед населення.

Козаки виправляються в морський похід.

Тепер уже сільське господарство, крім опустілого Подніпров'я, майже всюди стало трюхручне; дармувати землі було годі, з неї можна було мати добрий дохід. Дохід цей просто-таки на очах зростав. На Заході в XVI ст. настав великий голод, через довгі криваві повстання та неврожаї; відчувалася там також велика потреба лісового матеріялу. Бояри починають чим-дуж гонити на захід сплавами по річкам хліб, дерево та м'ясо. Скоро тільки потепліє, а вже по Бузі йдуть хмарою сплави, навантажені продуктами сільського господарства. Зимом їх підвозять, а весною гонять водою до Висли, а далі через Гданськ, Балтійське море в Німеччину, Францію й Італію.

Але тут розвиток торгівлі натрапив на перепону. Польща зависно стала дивитися на багатючі землі українські; вона почала робити всякі труднощі панам і купцям з України, що везли Вислою свої товари на Захід, накладати на них високі мита,—мовляв, Україна з Литвою—це окрема держава, хай платить нам за те, що їздить через наш край. Хотілося їй і зовсім забрати Україну до себе. На Україні земля родюча, не то що польські піски; на цю-то землю і стали лакомитися польські пани, шляхта. Українські пани й собі починають міркувати, що краще об'єднатися зовсім із Польщею: тоді можна буде

без ніякого мита везти своє несправедне добро на продаж,—а то, мовляв, і пропадеш за дорогим митом.

Так зійшлися в одно інтереси українських і польських панів. Вони зложили 1569 р. в Любліні нову унію; згідно із нею українські землі зовсім перейшли до Польщі. Литовські пани протестували, та вдіяти нічого не могли: даремно пробували вони переконувати українських панів, щоб не піддавалися Польщі. Купецький інтерес був дорожчий од невігідної самостійности.

Шляхецько-хлопська суспільність.

Грошове господарство на Україні все перевернуло до-гори дном. Воно не тільки що змінило політичний уклад на Україні, а ще й

Козаків захопила на Чорному морі буря.

утворило зовсім нові громадянські порядки, розділивши до решти населення на упривилейовані і неупривилейовані стани-сослов'я.

Міста остаточно виділилися тепер із звязку з сільськими громадами. Поширене магдебургське право робило з них немов самостійні республіки в краю, що не підлягали загальному праву, а підчинялися виключно своїм, особливим городським законам. Королівські урядовці та судді не мали права управління та суду в містах: управління було в руках виборної міської ради з бурмистром, а суд правили вибрані міщанами лавники. Міщани творили тепер окремий привилейований стан, вищий од селянського; ми називаємо його також податковим станом, бо на ньому лежав увесь тягар державних податків.

Давні бояри так само творили тепер окремий стан, що мав привилей земського права. Вони звалися тепер не боярами, а шляхтою, на взір польських панів. З усього населення держави сама тільки шляхта мала повне право порядкувати своїми землями; мала вона також свої окремі шляхецькі суди, звані земськими судами. Важним привилеем шляхти було ще право збиратися на сейм. Сеймів було два роди: вольний сейм, куди з'їжджалися на раду шляхтичі з усіх земель Польщі, та малі сейми або сеймики, що на їх збиралися шляхтичі тільки з одної якої землі. Землею називано тоді малу округу, щось як наша губернія; на її чолі стояли старости або воєводи. З усіх державних станів тільки сама шляхта мала право носити зброю. Постійного війська ще не було, отже шляхта мусила сама із своєю службою охороняти себе од внутрішніх і зовнішніх ворогів.

Шляхецький стан на Україні став складатися ще на початку XV ст., після того, як зложено було креську унію. Вже тоді бояри одержали, на взір польської шляхти, перші свої привилеї. Остаточно однак закінчилося формування цього стану доперва після люблинської унії, коли українських бояр зрівняно у правах із польською шляхтою. У Польщі шляхта була сильнішою од самого короля: вона його обирала, вона видавала закони та обирала урядовців; вона й скидала короля, як-що був їй не до вподоби. Не дурно польське королівство стало тепер називатися „Річ Посполита“,—себ-то республіка шляхецька, хоч і мала свого короля.

Найгірше було при нових порядках селянству. Погоня за грошою наживою давніх бояр, тепер шляхти, призвела шляхство до цілковитого покріпачення. Землевласники вже не вдовольнялися дякольникми та рабами, що на них працювали, а стали ще посягати на землю та волю кметів. Та щоби зробити їх своїми підданими, треба було раніше позбавити їх маєткових прав. Це й учинено ще 1557 р., законом, що звався „у став на во л о к и“: господарства кметів розбито на дрібні полоси—волоки, решту пороздавано для панів, а кметам заборонено порядкувати своєю землею. Земля стала тепер не їхня, а панська, бо держава, проголосивши вивласнення селянської землі, роздала цю землю шляхті.

Після цього закону покріпачення свободної частини населення пішло вже легко. Їй відібрано право власного громадського суду і піддано під суд шляхтича; заборонено виходити із свого хазяйства до иншого пана, або переселюватися в місто, а втікачів люто карано; дякло-панщину заведено для усіх селян та піднесено ще з одного дня на три—чотири дні. Словом, вільне колись населення зрівняно зовсім із дякольникими та засядлими, чи непохожими людьми, як звали тоді тих, що піднали під панщину, осівши на панських ґрунтах.

Козацький похід через степ.

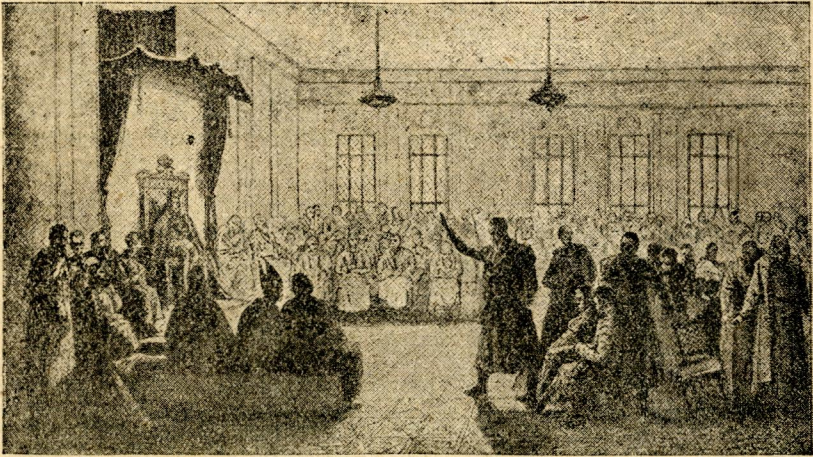
У другій половині XVI ст., після люблинської унії, на селі рідко вже бачимо свободних селян; були самі хлопи, суспільна верства, що зложилася з давніх рабів, дякольників і кметів. Ця покріпачена панщиною хлопська верства втратила навіть право на свою рухомість, втратила право на особисту волю.—Литовський статут (збірник законів, що вийшов уперше 1529 р., а вдруге 1566 р.) вкупі з уставом на волоки 1557 р. дають виразну картину того, як пани запетлювали потроху трудящий люд.

Здобуваючи владу над маєтком і особою селянина, шляхта почала zarazом братися й до міщан. Розцвіт міст був для шляхти як сіль ув оці; міська торгівля і не знала як їй боліла. А що торгівля із Заходом ішла головним чином продуктами сільського господарства, то шляхта прожогом кинулася забирати цю торгівлю до своїх рук.

Тепер містам прийшлося скрутно. Торговлю із загрою шляхта забрала собі, торгівлю внутрішню обмежила всілякими дрібничковими регламентами, та ще й не стала пускати своїх селян у місто, купувати в ремісників та купців. Вона зробила торги в себе на селі, по корчмах, стала заводити своїх ремісників із хлопів та зневолювати

своїх підданих купувати в неї усе потрібне. Далі шляхта почала забороняти міським ремісникам організуватися в цехи і дозволяла їм засновувати тільки релігійні, церковні брацтва, а не професійні.

Польський сейм у Варшаві.

Заборонила навіть міщанам купувати землю та носити дорогу одіжку. Виборні уряди в містах почала скуповувати за гроші для себе, і тим остаточно в XVII ст. покорила собі міста; тільки де-які з них залишилися ще при давньому самоврядуванні.

Цей процес економічної боротьби міст із шляхтою прибрав був релігійного характеру. Українська шляхта не то що заводила нові порядки на Україні, а ще й польщилася та приймала польську культуру, латинську віру; тимчасом міста трималися давньої віри, православної. Через це боротьба міських цехів-брацтв із шляхтою прийняла характер ніби-то боротьби віри православної із католицькою.

Вище православне духовенство пішло тоді за шляхтою. Воно мало величезні маєтки і було, так само, як і шляхта, заінтересоване в тому, щоб експлуатувати селян та щоб міста не мали ніякого значіння. Треба сказати, що міщани дуже варікали на розкішне життя своїх владик, чим і наробили собі між ними ворогів. Отже не дивно, що після Люблинської унії прийшла ще одна, церковна унія, що її зложила українська православна церква з католицькою 1596 р. в Бересті. Українські владики, котрим дуже-вже докучали брацтва, не мали іншого виходу, як шукати собі помочі в польських ксьондзів. Їхній зверхник, царгородський патріарх, не мав уже ніякого значіння, бо Царгород від половини XV ст. заняли турки; тож не диво, що попи готові були себе й чорту запродати, як це писав тоді львівський владика, щоб тільки збавити себе від навісних міщан та безпечно панувати по своїх величезних маєтках.

Таким чином, боротьба міст із землевласниками, духовними та світськими, розгорілася в боротьбу за віру, в боротьбу проти унії, проти католицизму. Виступають з одного і другого боку на поле бою багатько славних письменників; з рядів нижчого міського духовенства найславніший між ними Іван Вишенський, що немилосердно

Казацький наскок на селянську оселю.

бичує як світських, так і церковних панів за їхню експлоатацію трудящих та за розпусне їх життя.

Серед цієї боротьби міст та селян із шляхтою та вищим духовенством (нижче було покріпачене майже нарівні із селянами) з'являється козацтво, що привело до революційного перевороту на Україні.

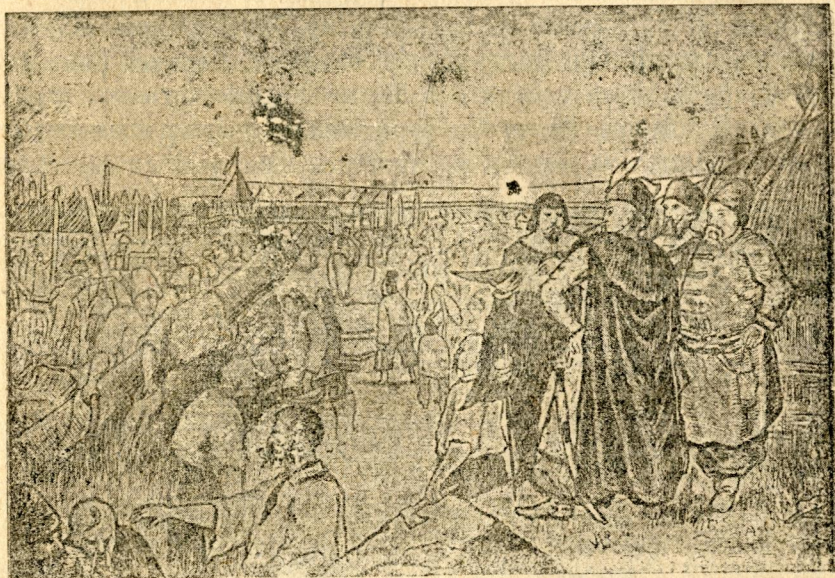
Козаччина.

Ми вже чули, що Подніпров'я стало в другій половині XV ст. пустити. Напади татар, що осіли у Криму та по степах, вигнали за кілька літ все населення з багатої Переяславщини, Київщини, з більшої частини Поділля та східної Волині. У ці-то пустки на Подніпров'ю, звані Диким Полем, почали втікати заможніші селяни, що їм загрожувала панщина, де-далі почали сюди втікати й міщани, яким заважко було жити під шляхецькою опікою. Ще віддавна люди рятувалися од своїх панів, тікаючи у степи: в XIII ст. багатько вже було по степах утікачів із України; вони-то й допомогли татарам підчас їхнього першого приходу побити князів. Тепер цих утікачів намножилося ще більше; їх звали тепер козаками. Козаки ці займалися тим, що ловили рибу та звіря, добували мед, нападали на татарські

оселі та на купецькі валки, що йшли з Московщини до татар. Це степове добичництво звалося козацьким промислом або просто козакуванням.

Згодом козакувати, промишляти по степах стали не тільки втікачі, а й пограничні пани, міщани та селяни. Весною вони виправлялися у степи та промишляли там через усе літо, а в-осени вертались додому, навантажені всяким добром. Такий „уход“ у степи приваблював де-далі все більшу силу людей; у степи почала сунути сила народу, деякі почали тривало осідати там і бралися на волі хазяїнувати. Подніпров'я стало знову залюднюватися, надто тому, що шляхецькі

Заснування Січі Байдою-Вишневецьким.

утиски виганяли з західної України що-раз більше селян та міщан. Згодом стали прибувати сюди й пани, шукаючи нової землі; вони забирали собі великі простори та самі запрошували втікачів осідати на їхніх землях.

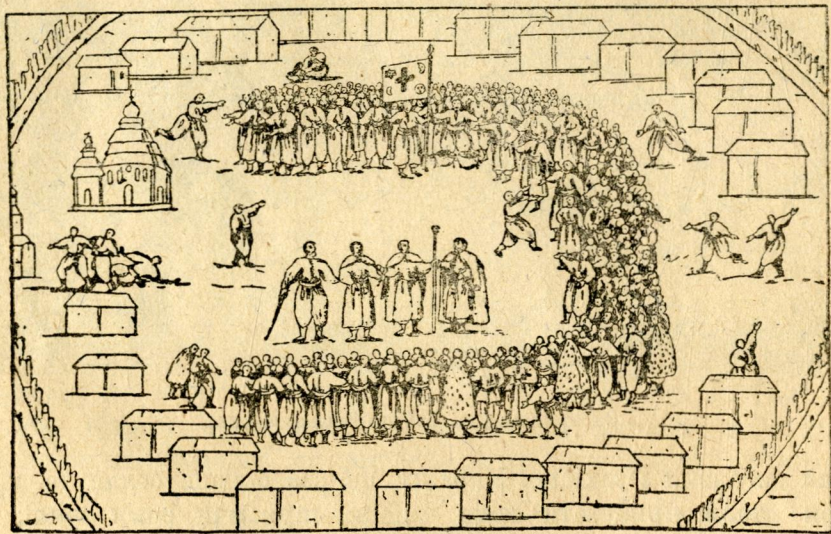
Один із таких панів, князь Вишневецький, прозваний Байдою, що про нього ще й досі кобзарі співають пісні, з'організував утікачів у військову силу. Він заложив на Дніпрі, в неприступному місці за порогами, Запоріжську Січ (десь у половині XVI ст.), грабив із неї татарські оселі та виправлявся навіть на турків, на другий бік Чорного моря. Польський уряд був наче б-то вдоволений, що на східних границях Польщі стало трохи безпешніше від татар. Він обіцяв навіть платити козакам гроші за те, що берегтимуть Україну од татар; дав їм свободу обирати собі начальників—гетьманів, дав самоврядування.—Та проте панів жах розбирав, що стільки робочих рук утікає од панщини; тому вони завели козацький реєстр, себ-то казали записати

до козацького присуду тільки знатніших козаків, себ-то тих, що мали багацько землі. Всі інші мали повернути назад під панщину, що її пани заводили на нових землях.

Та наказу цього не легко було виконати. Козаків було вже десятки тисяч, а до реєстру мало потрапити всього кілька тисяч,—тож реєстр і повернувся у нівець. Нарід і далі хмарою сунув із заходу на Подніпров'я, втікаючи од шляхецьких порядків, і хоч на Подніпров'ю знову натрапляв на панів, та вони йому тут не страшні були, бо тут була воля. Пани хоч і тут старалися запроторити назад у панщину всіх, що не були вписані до реєстру, та зробити це так само нездужали, як нездужали припинити втечу селян та міщан із заходу.

Тимчасом у Московщині на початку XVII ст. настали великі розрухи, що їх в історії називають Смутою. Польські пани бажали з цього скористати та посадити в Москві царем свого кандидата. Та для цього не ставало їм сили. Тоді вони закликали всіх козаків у похід, обіцяючи закріпити за ними різні привилеї, і козаки, ласі на грабіж,

Козацька рада на Запоріжжі.

пішли з гетьманом Сагайдачним виручати шляхту та здобувати царський престол її кандидатів. Престола вони не здобули, та зате при цій нагоді ще в більшу виросли силу. Тепер вони роблять великі виправи на турків, палять їхні міста, визволяють бранців; на Подніпров'ю вони єдині хазяї. Під козацький присуд пішла вся східна Україна, і скоро під козацькою опікою віджили православні попи та міста. В Києві засновано православну вищу школу, так звану Могилянську академію, а попи одержали навіть свого православного митрополита.

Та шляхта перелякалася цього зросту козаччини, що стала поширюватися на захід. Вона зібрала військо і, здорово побивши козаків,

1625 р. силою провела запись до реєстру 6000 що-найзнатніших козаків. Усіх інших, цеб-то виписчиків, зневолено робити панщину. Обраний реєстровими козаками гетьман Дорошенко ще й допоміг панським комісарам вичистити казацькі лави від посполитих хлопів.

Може спитає де-хто, як це могло статися, що козаки, маючи таку силу, так легко піддалися панам і пішли знову в панські піддані? А було воно так. Між козаками ще до Сагайдачного утворилося було три групи. Одні мали багацько землі та маєтків, набраних у походах на татар,—вони звичайно старшинували в козацьких ватагах і чимдуж пнулися до шляхти. Вони охоче йшли на реєстр, бо він їх відрізняв споміж иншої голоти, що з неї вони хотіли зробити своїх підданих. Інші, знов козаки,—не бралися до хазяїнування, а жили легким хлібом на Запорозжі, промишляючи по татарах: ці були у вічних суперечах із реєстровими козаками, за те, що вони так пхалися в пани, і часто добренько-таки скубли їх. Третя група козацька,—це була дрібнота, що, втікаючи з західної України, осідала на волості, на

Запорозжці пишуть відповідь турецькому султану.

землях нинішньої Київщини, Переяславщини та Брацлавщини, де вже росташувалися були пани та жили реєстровці. Ця дрібнота й собі пхалася в козаки, та це дуже не на руку було і панам і реєстровцям, що хотіли з них мати робочі руки на своїх землях.

Між цими трьома групами ішли вже віддавна спори за козацькі привилеї. Козацька старшина, що сиділа на землях і хазяїнувала, хотіла їх тільки для себе; січовики знов ставилися до них вороже та хотіли добитися привилеїв і для себе. Козацька дрібнота з волости була проти всяких ріжниць серед козацтва і добивалася, щоби всі однаково були козаками. Через це й приходило часто між ними до кривавих сутичок, навіть тоді, як усім укупі приходилося боротися з

панам. Бувало не раз і таке, що вони видавали одне одного польським панам, як це було підчас козацького повстання 1596 р. Козацькі свавільники з волости вбили були тоді запоріжських старшин, між иншим і їхнього гетьмана Лободу, за що запоріжці видали шляхті до рук ватажка свавільників Наливайка із старшиною. Таке повторилося також підчас повстання 1630 р., коли-то запоріжці вирізали реєстрових старшин з їхнім гетьманом Грицьком Чорним за їхню зраду.

Ось чому шляхті вдалося так легко приборкати, хоч і не зовсім, козаччину після Сагайдачного, хоч козаки і не піддавалися-таки новим порядкам. 1630 р. вони навіть під Переяславом вкупі з панськими підданими здорово набили панів, про що розповідає Шевченко в „Тарасовій ночі“. 1635 р. знову вибухнуло повстання, та скінчилося, як і всі инші, невдачею. Реєстровці знову зрадили і видали гетьмана Сулиму із старшинами шляхті на кару.

1638 р. ці повстання нарешті-таки здушено. Щоби положити кінець сваволі запоріжців, що припинювала торгівлю Польщі з турками, спалено їхні човни і на Запоріжжі поставлено залогою два полки реєстровців. Ці полки мали пильнувати, щоб на Січі не скупчувалися втікачі. Всіх не вписаних до реєстру силою загнано тепер у панське підданство.

Козацька революція.

Отак було із козаччиною, доки на Україні не склалася 1648 р. велика революція, що на якийся час звільнила Україну, хоч і не всю, від шляхецьких порядків.

Козацька гуляня.

На зверхній погляд ніби трохи дивно, чому-це роблено козацькі повстання проти панів укупі з реєстровими козаками? Чей же

реєстровцям із панами гаразд було жити; чей же вони ворогували вкупі з панами із січовиками та з дрібнотою із волости? Причина цьому була ось така. Козацькі багатирі, тоб-то реєстровці, хоч і пхалися у шляхту, та панів ненавиділи не згірш од хлопів. Пани, бач, позаймали великі землі на Подніпров'ю та ще й посягали на землю реєстровців. За цю-то землю й пішла ненависть та боротьба козацької земельної знаті з панами; через це-то реєстровці й об'єднувалися із січовиками. Та як-тільки їм приходилося скрутно, так вони починали зраджувати одне одного, як-тільки пани давали гарні обіцянки, що платитимуть реєстровцям гроші та визнають їхні привилеї, так одразу спілка й розпадалася. Одначе, при новому повстанні реєстровці знов оголошували, що йдуть боронити православної віри, та піднімали знов селян, обіцяючи їм прогнати панів. От візьмем приміром перше повстання козаків проти панів 1590 р.: воно піднялося через те, що в козацького ватажка Косинського забрав князь Острожський його маєтки на Росі.

Коли реєстровці воювали з панами за землю і за неї та за привилеї зраджували січовиків та селян, то січовики воювали з панами через те, що їм стали забороняти, головно за землю, на татарах і турках: пани-ж спалили їм 1638 р. човни, щоб не мали на чім виїжджати в Чорне море! Коли реєстровці були новою земельною знаттю, що ставала до боротьби із шляхецькими порядками козацького промислу, то січовики, що головно заступали інтереси вільного степового промислу, свободу торгівлі козацької, тим самим заступали інтереси й міщан, придувлених панами. Вони держали тісний зв'язок із міщанами, в них здебільшого опинялися втікачі з міст,—і то не тільки з України, а навіть із дальших країн.

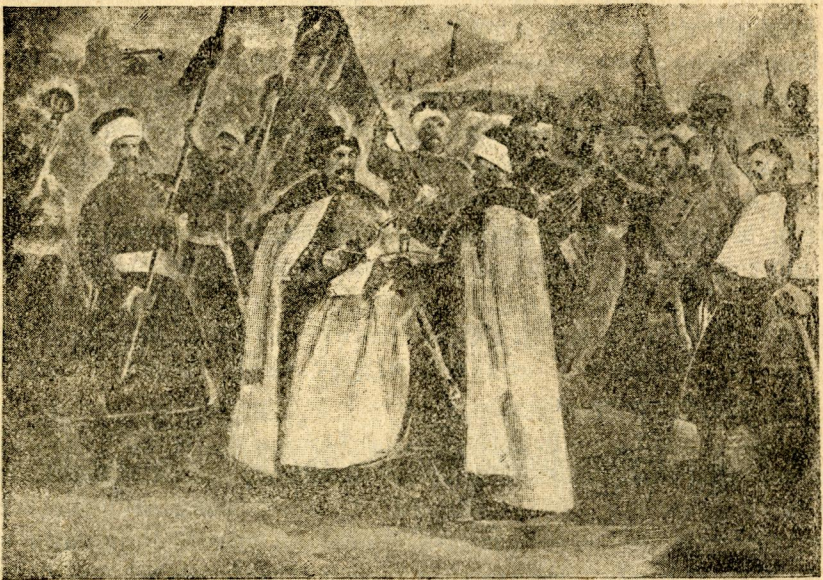
Обидва табори запродували одне одного, коли пани робили їм обіцянки, обидва шукали одне проти одного допомоги в панів, випрошували в них для себе старшин. Одначе, коли приходилося їм боротися з панами, вони ставали вкупі та ще й піднімали селян, обіцяючи їм козацьку вольність, та відрікали, що йдуть боронити православну віру, виганяти унію, католиків, панів та орендарів, що позаводилися вже й на Подніпров'ю. Отже бачимо тепер, що козацький рух протягом половини XVII ст. стояв у тісному зв'язку з класовою боротьбою, що її вели міщани й селяни із шляхтою. Не був він такий ідейний, як це звичайно малюють, але був, дійсно, чинністю революційної стихії поневолених мас, що намагалися оборонити себе од шляхецьких порядків. Ця стихія виливалася перше в масову втечу у степи та в козацьке дозвілля, аж доки не вибухнула повним, бурхливим вогнем по всій Україні козацька революція 1648 р., що змела останки феодалізму на Україні.

Які були причини революції 1648 р.? Це було до краю доведене пригнічення міст та покріпачення селян. Грошове господарство не могло на довго погодитися із шляхецькими порядками. Діставши розгін в XVI ст., воно спинилося нараз на половині дороги.

Шляхта, скупчивши на своїх маєтках всю торгівлю та придавивши міста, вела далі натуральне господарство. Село замкнулося біля свого пана та його орендаря, біля своєї корчми; місто із своєю торгівлею не мало доступу до нього. Шляхта роскидала направо і наліво гроші, не дбала про дальший розвиток свого господарства; доходи, одержувані з нього, вона обертала на розкішне життя. Крайове господарство почало сильно підупадати, потребуючи хазяїнів, запопадливіших, ніж гуляща шляхта. До того ще у краю не було ладу, великі пани сварилися між собою, збирали біля себе меншу братію та робили, що хотіли; не дурно козаки говорили, що над ними радять не так королі, як ці короленята.

Хто ж міг стати тепер на чолі української революції? Селяни, у всякому разі, ні. Вони ніколи не виступали з програмою нового

Хмельницького обірають на гетьмана.

ладу; вони могли бути тільки руїницькою силою, що йшла проти старих порядків, а направляти їх до бою міг лише той клас, що мав певну програму нового порядку. Ми це вже бачили на татарщині, де селянство спромоглося тільки на відновлення давнього громадського укладу, а нового не змогло уставити. Такою силою, що могла тепер повести селянську революційну стихію до бою, могла бути тільки міщанство та нова земельна знать—реєстровці. Перші—тому, що вони домагалися таких порядків, де грошове господарство мало би новий розгін. Другі—знов, через те, що являли собою запопадливих хазяїнів, що вміли ходити біля землі та повертати її в капітал. Обидві ці групи, січовики з містами та реєстровці, і стали дійсно на чолі революції.

Почалася вона, наче б-то, з марниці. Шляхтич Чаплинський забрав маєток та жінку в реєстрового сотника Хмельницького, того самого, що помагав 1638 р. палити човни запоріжців. Хмельницький кинувся тоді до січовиків, підняв за собою реєстровців та закликав ще на поміч татар. З ними рушив він на Подніпров'я,

Візд Хмельницького до Києва.

розсилаючи універсали, де говорилося, що він іде визволяти селян спід панів та виганяти орендарів.

По Україні знялася страшенна завірюха. Всі, що стогнали під п'ятою шляхецької самоволі, кинулися зразу до зброї. Повстанчі ватаги просто на очах росли; вони нищили панські маєтки, вбивали панів та орендарів. Україна протягом кількох місяців зовсім позбулася панів, хоч ті і пробували боронитися під проводом магнатів Потоцького та Вишневецького. Хмельницький опинився незабаром під Львовом, а далі на польській границі, під Замостям.

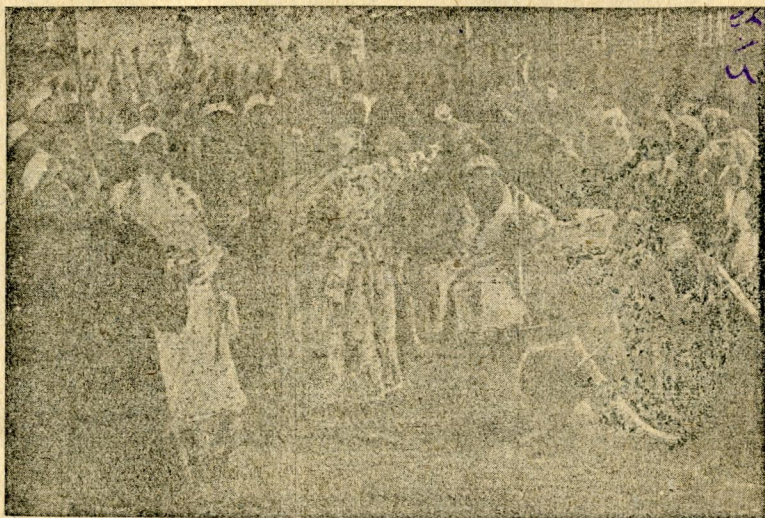
Але тут саме й виявилося, що реєстровцям, які головне керували тим повстанням, і на мислі не було визволення селян від панів. Вони дозволили татарам, в подяку за поміч, набрати з міст та сел десятки тисяч людей у ясир. З панами-знов вони помирилися, під Зборовом, 1649 р.

Зборівський договір отдавав реєстровцям усю владу на Подніпров'ю. В козацький реєстр мала попасти знову сама тільки

знать. Панам було дозволено вертати назад у свої маєтки. Селяні і міщани, що не попали до реєстру, мушили були знову положитися під шляхецьку п'яту. До того ще під козацькою владою мала остатися тільки одна східна Україна.

Легко було реєстровцям підписати цей договір, та важко було його виконати, бо вся Україна в огні горіла. Ватаги Кривоноса, Богуна та Нечая далі били панів та ще й грозили Хмельницькому, що став уже мріяти про князівську корону; не дурно ж титулував він вже себе перед панськими комісарами „самодержцем України з божої ласки“. Хоч-не-хоч, а прийшлося йому далі боротися з Польщею, щоб тільки не дражнити лютого на панів населення; а тимчасом, тишком-

Переяславська рада.

тишком він почав оглядатися, на кого б-то опертися проти повстанчих мас, — тих самих, що на їх плечах виріс у силу.

Таким співником найскорше могла бути Москва із своєю сильною дворянською владою, що встановилася в ній після Смути.

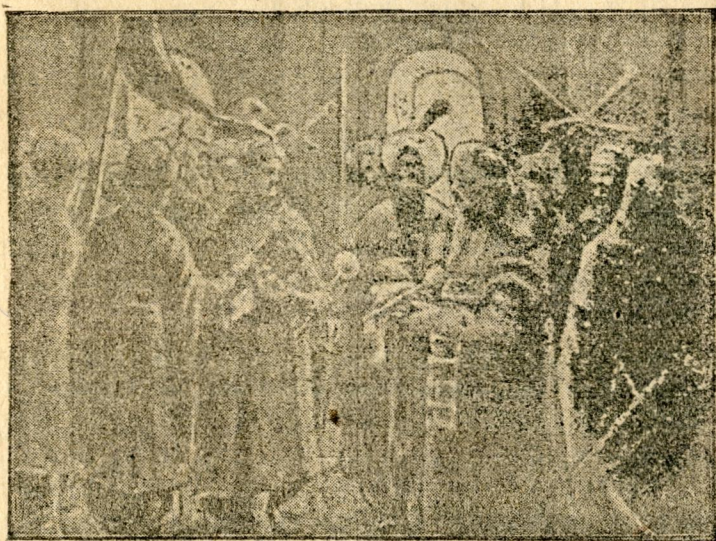
Московські дворяни давно гострили зуби на Україну. Ще в XV ст., коли на Україні ішла боротьба між боярами та князями, вони спокушали князів піддатися Москві.

Де-які князі таки і піддалися були тоді Москві, хоч і не на довго, і від цього часу московські царі стали величати себе „государями всеї Руси“. Тепер вони охоче згодилися взяти під свою сильну опіку Україну (власне козацьку старшину). 1654 р. в Переяславі зложено таку угоду, що східна Україна переходила з козацьким військом під Москву, а Москва за те обіщувала не чіпати козацької автономії та потверджувала старшині права на маєтки, забрані від панів, а містам—самоврядування.

Гетьманщина.

Чого ж досягла козацька революція 1648 р.? Перед усім вона звільнила від шляхти тільки східну Україну: про західну козацтво не турбувалося, тож вона залишилася й надалі під Польщею. А на східній Україні, в Київщині, Брацлавщині, Чернігівщині та Переяславщині, встановився новий становий уклад, званий гетьманщиною. Панщини не стало. Шляхта, що осталася де-не-де по своїх маєтках, не сміла вже заганяти селян на роботу, ані судити їх. Старшини знова ще не важилися заводити панщину на своїх маєтках. Міста, хоч і не всі, дістали самоврядування з магдебурьським правом. Пра-

Хмельницький приймає послів.

вославне духовенство також добилося своїх прав,—православна віра стала урядовою на гетьманщині.

Одначе, повної свободи й демократизму, себ-то широкої участі народніх мас в управлінні, все-таки не було й не могло бути. Не говоримо вже про те, що старшина розділила між себе панські маєтки і стала заводити оренди,—не було демократизму в тому, що в козацьких радах, що на їх вирішувало державні справи гетьманщини, не мали права голосу ані селяни, ані міщани. Самі козаки-реєстровці мали в них голос, як колись шляхта в сеймі та сеймиках. Згодом навіть не всі козаки збиралися на раду; сходилася тільки вища старшина їхня, себ-то полковники та прибічники гетьмана. Старшина й виконувала всю владу в краю: сотники в повітах, полковники в полкових округах, а гетьман з генеральною старшиною—по всій гетьманщині.

Через це новий становий порядок на Україні зразу призвів до нових суперек у громадянстві. В опозиції до цього порядку станули

не тільки міста, січовики та селяни, а навіть і рядове козацтво. Усім їм однаково не подобалося те, що старшина кинулася зразу випрохувати в московського уряду всякі привилеї на землі, а далі стала вже заводити собі й підданих. Робила це вона дуже хитро: про панщину боялася говорити, а стала оселювати на своїх землях безземельних і малоземельних селян та нових утікачів із західної України, збираючи з них різні чинші; такі поселенці звалися тоді „підсусідками“. Не подобалося людям і те, що старшина не то панщилася, та величала себе шляхетною, а ще й одбирала силою у селян та козаків землю і накладала великі податки на міста. А щоби населення не бунтувалося, вона спровадила на гетьманщину московське військо і поставила його скрізь гарнізонами.

Головними ворогами старшини стали січовики. У них із давен-давна було у звичай жити громадою, вони завжди мали широке самоврядування. Хазяїнували вони на своїх хазяйствах-зимовиках, але здебільшого вони займалися головним чином торгівлею: возили на Україну рибу, скотину, вовну, смушки та сіль, а купували там хліб, горілку, полотно та сіті; торгували вони іще з Москвою, з татарами та з турками. Ці-то січовики й були найзавзятішими ворогами нової земельної знаті, вони бунтували сумежні гетьманські полки та піднімали селян і міщан проти нового панства.

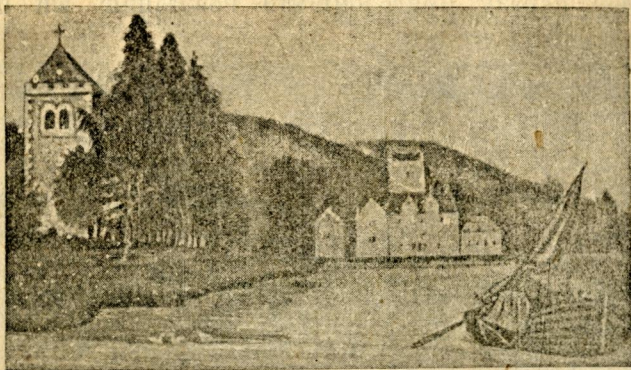
Отже не диво, що на гетьманщині після Хмельницького знову знялася завірюха, викликана новою класовою боротьбою: стали бунтуватися полки, де рядове козацтво реметувало на нових панів—своїх старшин. Прийшло до того, що один із гетьманів, Брюховецький, просив Москву іще прислати війська на охорону старшин та радив московським воеводам спалити де-які міста з околицьніми селами, а населення вирізати. Таке заспокоювання українського люду практиковано тепер що-року; найбільше вживав його, при кінці XVII ст., Мазепа, що сотнями садовив людей на кілля, вішав, вирізував носи та вуха. Не дурно так хвалив його сучасник Величко у своїй історії козацької революції, говорячи, що „настала в мирі тишина та безбоязне людям тамошнім мешкання“.

До цієї класової завірюхи причинилося ще й те, що старшини, в погоні за маєтками та посадами, стали чим-дуж підлабузюватися до московських дворян. Вони розводили демагогію та виказували одне на одного Москві, винуватячи ніби-то у зраді. Вчинилися суперечки за гетьманську булаву, що довели 1663 р. до роздвоєння гетьманщини на Лівобережжя та Правобережжя. Тепер було аж двоє гетьманів на Україні, і кожен із них намагався стати гетьманом усеї гетьманщини. Почалося таке, як ото кажуть: „пани б'ються, а на мужикові шкура тріщить“. Не дурно ці часи називають „руїною“.

Була це дійсно руїна. На Правобережжі забажав стати гетьманом Дорошенко; коли ж міста й села заявилися проти нього, він на

поміч турків закликав і два роки палив цілі околиці, змушуючи населення до послуху. А тимчасом на Лівобережжі Самойлович при допомозі московського війська приводив невдоволених селян і міщан до „обиклого послушенства“. Завоювавши собі огнем і мечем спокій на Лівобережжі, Самойлович пішов 1678 р. здобувати від Дорошенка Правобережжя. Коли це не вдалося, то він, вертаючи назад, вигнав із Правобережжя мало не все населення до себе, на лівий

Масток гетьмана Дорошенка.

берег. Страшний був цей „згін“! Скільки народу згинуло тоді по шляхах з голоду та холоду! Та нелюдські серця старшинські не жаліли людського життя. Їм, бац, треба було нових робітників на свої землі, треба було нових оселенців-підсусідків,—і їх гнали силоміць, як скотину, з їхніх осель.

Населення не знало, де дітися. Старшина ще за Самойловича почала заводити панщину, а Мазепа, 1701 р., проголосив уже її обов'язковою для всіх „посполитих“,—себ-то не вписаних до реєстрів. Людність стала тікати на південь і схід, колонізуючи Запоріжжя та пусту Слобожанщину; та за ними і туди поспішала старшина, як колись шляхта за козаками, закладала міста, заводила козацькі порядки. Таким чином, ще від часів Хмельницького заселявано пусті простори нинішньої Харківщини, Катеринославщини та Херсонщини.

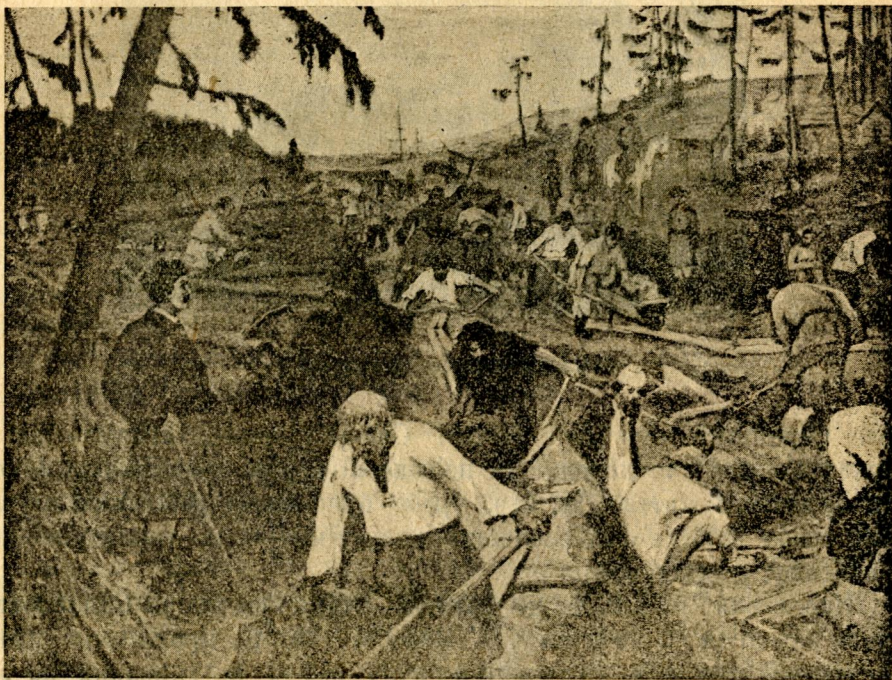
Козацька старшина поросла в пір'я під охороною московських полків. Але, почувши за собою силу, вона почала оглядатися за новим іще спільником, бо Москва ставала вже їй небезпешною. Московські воеводи хазяїнували - собі на гетьманщині, як удома, збирали для себе податки, підбивали собі міста; заходила небезпека, що старшин московські дворяни зовсім усунуть від влади.

Уже наслідник Хмельницького Виговський пробував був відлучитися од Москви: він зложив із Польщею 1659 р. гадяцьку унію, що нею гетьманщину проголошувано великим князівством у спілці із

Польщею. Та з тих заходів нічого не вийшло, бо Москва розбила Виговського, а Польща ще й розстріляла його, підозрюючи о зраду.

Згодом самостійність України пробував був іздобути славетний Дорошенко; та ми вже чули, як відгукнулося населення на його заміри. Врешті Мазепа рішився виконати цей намір, користаючи з війни між Московією та шведами. Він погодився із Запоріжжям і при його допомозі рішився на війну з Московією; шведський король Карло рушив також на Україну. Та московський цар Петро I знав, куди вдарити, щоб одразу приголомшити повстання: він папав на Січ.

Цар Петро I українськими козаками прориває Ладозький канал.

1706 р. здобув її, по зраді січових старшин, а далі кинувся на Мазепу. Під Полтавою він побив Мазепу із шведами у-пень і вигнав їх навіть із Правобережжя.

Звільнивши гетьманщину від „мазепинців“, він рішив положити кінець і самій гетьманщині та козаччині. Та до цього треба було братися обережненько: тому-то Петро I відступив Правобережжя Польщі, а сам заходився, щоб упоратися із козаччиною на Лівобережжі. Він знав, що Правобережжя й так згодом вернеться до нього; а тимчасом чотири роки робив „згін“ населення на лівий берег Дніпра.

Так почалося помалу касування гетьманщини. Над гетьманом поставлено спершу московську „малоросійську колегію“, а далі й зовсім заборонено вибирати гетьмана. Україну переіменовано в Малу

Росію; заборонено навіть друкувати українські книжки, щоб не заводи́ли вони нового мазепинства. Козацькі полки погнали московські воеводи на роботи на далеку північ, де серед знущання, холоду й голоду мали вони лікуватися від свого бунтарства. Все це мало закріпити московському дворянству та купцям безпешне володіння Україною.

Річ у тому, що за Петра Московщина економічно дуже виросла шукала для своїх капіталів дороги до моря. Вона здобула її, поби-

Цар Петро І і гетьман Полуботко в тюрмі.

вши шведів та загорнувши собі приморські землі біля Петербургу, що його став будувати Петро. Але їй ще треба було доступу до Чорного моря. Дорога туди вела однак через гетьманщину та Запоріжжя, і, щоб її вторувати, треба було знищити козащину на Україні. Це й учинили московські дворяни за цариці Катерини II.

Г а й д а м а ч ч и н а.

Але залишимо на якийсь час Лівобережжя, де конала гетьманщина, а звернімося тимчасом до Правобережжя та до західної України.

Західна Вкраїна після того, як Хмельницький залишив її під Польщею, в'язла далі в тенетах шляхецького господарювання. Пани криваво мстилися за революцію і ще дужче запрягли селян у ярмо панщини. Міста за свою поміч козакам розплачувалися тепер тяжкими податками та данинами. Вони підупали тепер іще гірше; тільки Львів ще так-сяк держався. В ньому ще залишилася остання фортеця в боротьбі із шляхецтвом—міське самоврядування; в ньому ще відбивалася од латинської напасти остання твердиня православ'я. Ставропігійське брацтво,—та й воно 1708 р. приняло унію. Українська культура завмерла зовсім; все, крім темного села, полячилося й католичилося.

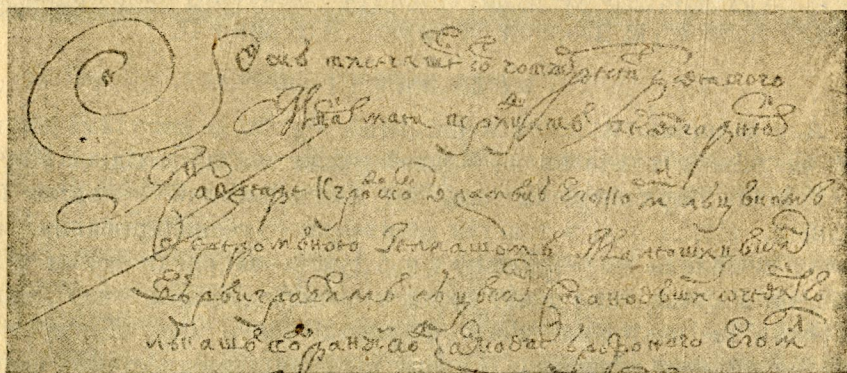
Не в кращому положенні опинилося і Правобережжя. Воно й так запустило було за Дорошенка та в часи згонів Самойловича, а доконав його Петро I, віддавши 1714 р. польским панам. Після Петрівського чотириролітнього згону воно почало наново заселяватися. Спершу пани кликали були людей поселяватися на пустих землях, а тоді

Засідання „Малоросійської колегії“.

посіти на них із панщиною. Знова тут важко стало жити населенню під шляхецьким пануванням.

Сільське та міське населення однаково страждало од самоволі

Зразок старого письма.

панів. Культурне життя підупало не-згірш, як у західній Україні. Воно розвинулося було за часів козаччини, а тепер, в лабетах нездарного шляхецтва, звелося на-нівець. А треба тут згадати, що козацька

революція дала новий розгін культурному життю всієї України: взагалі. Київ із своєю академією став осередком цього життя; тут виховувалися славні літописці, драматурги й поети. Освіта зростала по всій Україні, школи росли одна за одною, в них училися козацькі та міщанські діти. Тепер все це жило тільки на Лівобережжі, що до його належав і Київ.

Серед такого упалку культурного, серед шляхецьких розрухів та страшного гніту довгого спокою на Правобережжі бути не могло. Загострені суперечності мусили вилитися в нову боротьбу, і ця боротьба, раз піднявшись, доконала Польщу. Тягнулася вона мало не половину XVIII сторіччя, вибухаючи то тут, то там то в постаті грізних повстань, то як напади опришків на маєтки панів.

Опришками називали в Галичині втікачів, що збиралися в Карпатах і налітали відтіль на панів та багатих купців. В піснях ще й до-нині співають про одного з ватажків опришків, Добуша Олексу, що багацько накоїв панам лиха в першій половині XVIII ст. Такі ватаги творилися й на Холмщині.

Та найгрізніші повстання були на Волині й Поділлі, де ще в пам'яті була козацька революція, куди часто-густо забігали й запоріжці. Повстання ці називаємо гайдамаччиною,—про них саме співав Шевченко у „Гайдамаках“.

Вперше піднялися ці повстання 1734 р. В Польщі йшла тоді боротьба між двома партіями за нового короля. Ця боротьба перекинулася й на Правобережжя, де пани зав'язали військову спілку, так звану „конфедерацію“, щоби силою поставити свого кандидата;

Москва підпирала знов кандидата панів зі західної Польщі. Щоби розбити конфедератів, вона вислала своє військо проти них. Прихід московського війська, та ще й із козаками, причинився до великого повстання селян, міщан та дрібної шляхти проти панів та орендарів. Потворилися ватаги Верлана, Гриви, Медведя, Харка та Голого, що немилосердно різали панів, палили маєтки, вбивали орендарів.

Повстання це, то втихаючи, то знов вибухаючи новим полум'ям тягнулося до 1750 р., а 1768 р. вибухнуло знов, іще з більшою жорстокістю, під назвою коліївщини. Почалося воно так само з нагоди змагань між панами, що їх ладнати вибралося московське військо. Між селянами стали ходити чутки, що Росія присилає військо визволяти їх спід панів. Православні попи стали

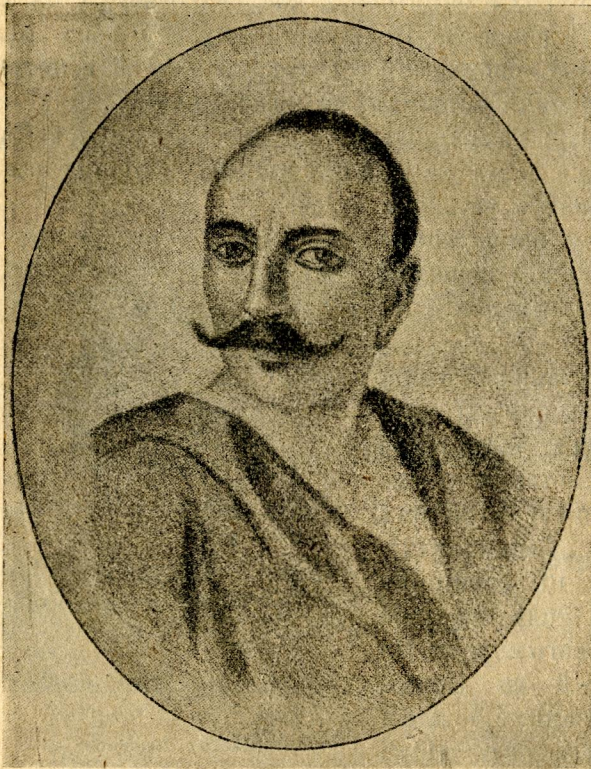

Максим Залізняк.

поширювати ще фальшиву „золоту грамоту“ цариці Катерини, де вона закликала ніби-то бити панів та орендарів.

На чолі повстання станув запорожець Залізняк та службовець Потоцького Гонта. Керував ним піп Яворський із Мотронина на Київщині. Одначе, повстання скінчилося одною лиш уманською різнею, де помсті повстанців не було стриму, де не жаліли вони ні малого, ні старого. Пани швидко погодилися між собою та

Іван Гонта.

попросили ще й московських генералів помогти їм утихомирити бунтарів. Москва, лякаючися, щоб повстання не перекинулося на Лівобережжя, зробила полякам цю прислугу. Підступом зловила вона Гонту та Залізняка, зловила і других повстанців, що були на Волині та Київщині, Швачку, Бондаренка, Неживого, котрих вона сама покарала, а Гонту та інших віддала панам на кару. Після того повстання затихли; замучене страшними карами населення не пробувало вже боронитися, хоч і повторя-

лися ще дрібні заворушення, як, прикл., на Волині та Поліссі у 1780-их роках.

Спитає тепер де-хто, чому ж це гайдамацькі повстання не викликали такої революції, що змінила б шляхецькі порядки? Відповідь стане зрозуміла, коли зважимо, що ці повстання були чинністю бурхливої революційної стихії, а не було в них провідника, що міг би дати їм якусь програму. Хто брав участь у повстаннях? Селяни забиті, темні міщани, така сама темна, дрібна загородня шляхта та де-коли попи. Всі вони нездатні були виставити якусь програму нового укладу, як це зробило козацтво в XVII ст. Козацтва, бач, на Правобережжі вже не було, а міщани-знов були в однаковому майже

становищу із хлопами, і якоїсь поважної сили не уявляли—словом, не було класу, що міг би повести революцію до перемоги, яка б вона не була; тому-то гайдамаччина й вилилася тільки в неорганізовану, дику помсту паразитам. Поставити новий лад вона не могла і не зміла, хоч і боролася із старим.

А все-таки гайдамаччина причинилася, хоч почасти, до упадку Польщі. Знесилену, економічно підупалу, розділили її між себе 1792 та 1793 р. Пруси, Австрія й Росія. Австрія взяла Галичину та на якийсь час Холмщину; інші українські землі, а згодом і Холмщину, прилучила до себе Росія, в 1793 р.

Дворянсько-кріпацька суспільність.

Ми залишили Лівобережжя в часи касування гетьманщини, або, як звичайно кажуть, в часи ліквідації козацького укладу. Тепер зостановимося над тим, до чого ця ліквідація привела та які ще причини були її, крім заходів московських дворян.

Ми вже чули, що місце нездарної шляхти заняли на гетьманщині запопадливі хазяї-реєстровці та, передусім, козацькі старшини. Ми знаємо, що козацька старшина завела за Мазепи обов'язкову панщину посполитих, щоб збільшити доходи із своїх земель. А землі тоді у старшин було вже багато: коли 1730 р. зроблено на Україні Задніпровський перепис, щоб знати, хто козак, а хто посполитий, то показалося, що у старшинських руках було вже вісім десятин всієї землі. Між старшинами були вже такі магнати-дуки, що мали тисячі селянських дворів під собою. Не дурно трудящий люд ізложив тоді багато пісень про свою долю, що їх ще й тепер співають:

Ой дуки, ви дуки!
За вами всі дуги і дуки!
Ніде нашому брату, козаку-нетязі стати.
Ніде коня попасти!

Або так:

Ой горе нам не гетьманщина,
Надокучила врага панщина,
Що ходячи поїси, сидячи виспишся!

Важко ставало жити не тільки посполитим, а ще й рядовим козакам. Через брак землі приходилося їм записуватися в посполиті, бо старшина давала тоді їм землю на відробіток, за панщину. Козаків де-далі все меншало, бо на що здався їм привилей, коли із привилеєм приходилося голодувати та ще нести важку військову службу.

Отак, з одного боку, росла панщина, більшало число підданих, а з другого—росло економічне значіння старшин, що перемінювалися потроху в поміщиків. Захоплені своїми господарчими інтересами, вони менше займалися управлінням краю; його прибирали помалу до своїх

рук падсилані з Москви урядовці. Поразка Мазепи відобрала їм охоту бавитися в політику, надто тому, що за вислугу царський двір платив їм новими землями, новими душами. Він дозволив їм забороняти селянам виходити із землі без згоди старшин, а тих, що втікали, велів суворо карати.

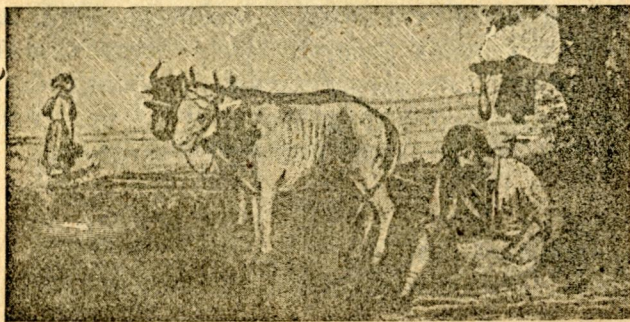
Тепер уже старшини не билися за посади в козацькому війську: ці посади не давали вже їм ніякого доходу. Зате вони запобігали ласки в Москви, щоб за ними визнано права руських дворян. Вже за Апостола, що його поставив 1727 р. гетьманом наказ із царського двору, внесли вони прохання, щоби надано їм ті права, які мало руське дворянство.

Так-то саме козацтво підготовляло ґрунт до знесення козацького укладу та до заведення на Україні московських порядків, себ-то до заведення дворянських привилеїв та кріпацьких обов'язків.

Тепер ми бачимо, що ліквідацію гетьманщини, ліквідацію козацького станового укладу підготовлялося двома стежками. З одного боку, підготовляв її наступ московського капіталу, що шукав дороги до Чорного моря. З другого боку, вона була неминучим наслідком розвинення великої земельної власності в руках старшин.

Московський уряд був тільки виконавцем інтересів, що випливали з таких відносин; він і виконав це завдання як-найкраще:

Гетьманство, що його було знов відновлено, 1764 р. скасовано, а на місце останнього гетьмана, Розумовського, поставлено генерал-губернатором Рум'янцева. Того самого року скасовано на Слобожанщині козачі полки і замінено їх царськими; козаків

Селянська біда (з старинного малюнку).

обложено подушними податками, так як селян. Скасовано і козацьке самоврядування, хоч і як куде воно було: Слобідщина стала тепер Харківською губернією. Заразом, щоб підірвати запорожців, почали колонізувати Запоріжжя казенними поселеннями та ставити там села й міста, зробивши з його „Новоросійську губернію“. Забезпечивши себе таким чином, Катерина веліла 1775 р. потайки напасти на саму Запоріжську Січ і зруйнувати її до-щенту, щоб навіки знищити це вічне гніздо бунтарства на Україні. Частина запоріжців вимандрувала після цього за Дунай, заклавши під опікою турків Задунайську Січ, а частина згодилась поселитися на Кубані, даючи почин кубанському війську.

Знищивши Запоріжжя, Катерина взялася до ліквідації козаччини на Лівобережжі. Спершу вона погралася трохи із старшинами, щоб виявити їхні думки,—скликала навіть 1767 р. славетну комісію, що мала уложити нові закони для Лівобережжя, та комісія ця пішла в-нівець, а тих, що хотіли обстоювати автономію, посажено в тюрму; 1780 р. заведено губерніяльну управу й казенні суди; 1783 скасовано козацьку службу. Козаків переведено у звичайних, хоч і свободних селян, а тільки частину з них набрано в карабінерські полки і поселено їх, яко воєнних поселенців (себ-то військово зобов'язаних селян), у Харківській, Полтавській та Чернігівській губернії. Звичайних селян (старшинських підданих) зрівняно остаточно із руськими кріпаками, переводячи разом козацьку старшину в „малоросійських дворян“.

Такий був кінець козацької революції на Україні. Вона обернулася, ходом економічного розвитку, у свою протилежність. Революційний клас став тепер реакційним,

поміщицьким та наполягав на селянство із кріпацтвом іще дужче, ніж раніш шляхта. Міста так і не вибилися на волю, не маючи за собою економічної сили. Духовенство, що раніше було ворогом шляхецьких порядків, тепер стало правою рукою дворянської російської держави. Його визначні діячі, як Прокопович та Яворський, недавно ще мазепинці й самостійники, чинили тепер пропаганду за самодержав'я, за казенну церкву та віру, що її також зреформовано на взір великоруської.

Руйнування Січі.

Тепер на Україні уже ніхто не пробував бунтуватися. Між старшинами не стало самостійників, вони хвалили, із попами разом, бога й царя, що щедрою рукою роздавав їм маєтки та чини. Правда, находилися ще де-не-де сміливі самостійники, от хоч би незнаний автор „Історії Русов“, що бичує самодержавні заходи Катерини, або Капніст, що вів 1791 р. переговори із прусами про повстання на Україні. Були й між селянами де-не-де заворушення із приводу нових порядків: згадати приміром про бунт у Турбаях 1789 р. Та це був уже не той революційний рух, що раніше,—суспільність занурилася в темряву і повне розчарування в низах, та в роскоші і розпусті на верхах.

Одно, на що українські приїнічені класи у своїй боротьбі проти самодержав'я і кріпацтва, спромоглися,—це було повстання численного сектанства на Україні, як, приміром, духоборів та молоканів. Ці секти, організуючи селянські хазайства на основах спільноти, відкидали тодішню казенну віру та казенні обряди, і тим протестували проти дворянсько-кріпацьких порядків. З другого боку, вони двигнули із своїх низів філософа Сковороду, що своєю наукою без милосердя бив по сучасних порядках і поглядах,—та його ніхто не розумів, як слід, хоч і слухали його радо.

Пробудження нової революції.

Кінець XVIII і початок XIX сторіччя на Україні,—це доба економічного підняття Правобережжя з того занепаду, в якому перебувало воно у XVIII ст., це доба розцвіту господарства на Лівобережжі. Цей економічний добробут позначався передусім у розвиткові поміщицького господарства, що стало приймати характер капіталістичного, хоч і полягало на кріпацькому труді.

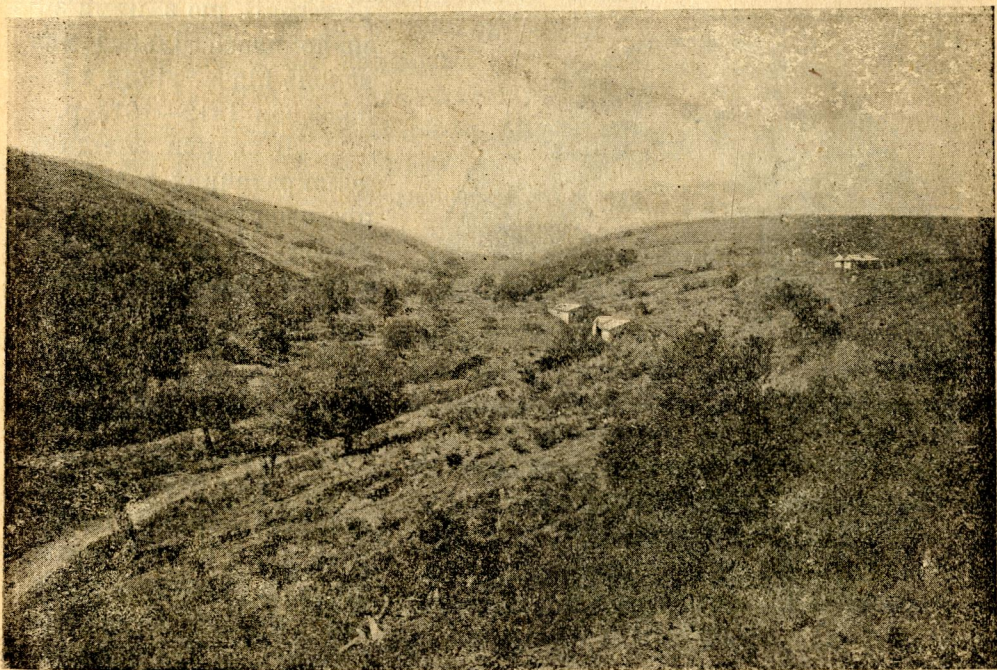
Поміщицьке хазайство того часу,—це хазайство, поставлене широко на продукцію товарів. З одного боку, воно перемелює велике число зерна на муку та висилає його в Росію, де хліба менше родилося; з другого боку, воно переробляє його ще більше на горілку, маючи з неї величезні доходи. До того-ще, багацько зерна поміщицьке господарство вивозить за границю, надто відтоді, як засновано було важний порт на Чорному морі, Одесу, а ще більше—коли дозволено 1803 р. вивозити з нього збіжжя без мита. Тепер рік-річно поміщики вивозять через Одесу величезне число збіжжя і заробляють із нього грубі гроші.

Цей дохід поміщицького господарства плив, звичайно, у кишені дворян коштом кріпаків.—Отже зрозуміло, чому тоді українські поміщики так завзято виступали проти всякої думки про кріпацьку волю: коли-бо під впливом французької революції 1789 р. де-які вільнодумці пропонували дати селянам волю й землю, українські дворяни перші тому спротивилися. З балачок про волю вийшло лиш те, що в 1798 р. заборонено було продавати селян без ґрунту та визначено три дні панщини на тиждень.

Ця пільга у кріпацтві мала однак свою задню думку: вона мала бути заохотою для переселювання в південні степи селян із Польщі та Росії. За Олександра I, від 1803 р. це переселювання почали провадити навіть силою, колонізуючи врожайні степи „Новоросії“, себ-то чорноморського узбережжя, ще й захожими колоністами з Австрії, німцями та чехами.

Поміщицьке господарство на Україні росло у парі із народженням промислового капіталізму. Поміщики не вдовольнялися широкими розмірами свого рільництва; ще у ХVІІІ ст. вони стали закладати по своїх маєтках різні фабрики, де робили руками на варстатах їхні

Донецький степ кінця ХVІІІ-го віку.

кріпаки. Такі фабрики ми називаємо мануфактурними, а що до них приписувано на роботу кріпаків,—кріпацькими фабриками. По Україні виростають фабрики паперу, скла, сукна та полотна. Вже від 1722 р. у Донецькому басейні починають добувати кам'яне вугілля; на Криворіжжі заложено 1795 р. перші металургічні заводи—у Луганську та Юзові.

Закладають фабрики не тільки поміщики, а й міщани-промисловці; на їхніх фабриках працюють наємні робітники, що їх вони наймали за добрі гроші в панів, або набирали із зубожилих мійських ремісників.

В містах розвинувся нарешті торговий капітал, припинений давніше, спершу шляхтою, а потім де-що й козаччиною. Від

нутрішнього та закордонного торгу міста багатіють і накопичують у собі великі маєтки. Міщани і собі стають тепер привилейованим станом, що має свою городську управу та ділиться на класи.

Разом із економічним розвитком стала розвиватися й українська культура, що була підупала у XVIII ст. Не зважаючи на широко поведену русифікацію України, стала відживати від часів Котляревського література з народньою мовою. Харківський університет (1804 р.), а згодом Київський (1834 р.) стають осередками нового культурного руху, що поривав звязки із старою книжною мовою, що мала штучний характер та не українську основу. На Україні починає відчуватися вплив західних вільнодумців та лозунгів французької

революції, що з ними знайомилася вільнодумна молодь підчас війни з Наполеоном 1812—1815 р.

Ці впливи західних демократичних течій, що проголошували рівність, свободу і братерство, находили для себе пригожий ґрунт не тільки на Україні, а й по всій Росії, де панувало самодержав'я, оперте на поліцейську диктатуру. Царський уряд, боячися революційної „зарази“, що переходила в Росію із Франції, завів у себе жорстокий поліцейський догляд, що його душею був при Олександрі I Аракчеїв. За його саме часів почали на Україні закладати військові

Тарас Шевченко в молодих літах. (автопортрет).

ськові поселення, що мали берегти „порядку“ на випадок бунтів.

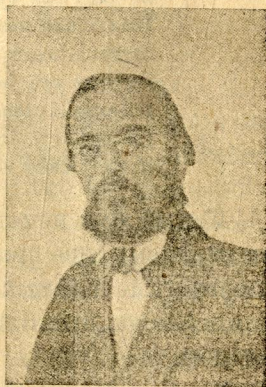
Не дивно, що серед таких відносин про довгий спокій годі було думати. Революційні думки починають втискатися в громадянство тим глибше, чим дужче давило його своєю залізною п'ятою самодержав'я. До економічного гніту прилучався тепер ще й політичний і розпалював придушену ворожнечу, втихомирену повстанчу стихію. Вона має тепер подвійне джерело та одержує ще й до того керманців із рядів зубожилого дворянства, що служило у війську та в уряді. Це зубожиле ліберальне дворянство виставляє такі гасла, як скасування самодержав'я та воля кріпакам.

Нове революційне пробудження проявилось в двох напрямках підчас Наполеонового походу на Росію, в 1812 р., в селянських заворушеннях, що намагалися скинути 1812 р. економічне покріпачення селянства, а в 1820-х роках—у таємних товариствах вільнодумного дворянства. Ці таємні товариства об'єднуються на Україні 1822 р. в Південну Спілку під проводом Пестеля і наміряються зробити революцію в Росії, вкупі із петербурзьким Північним Союзом, де стояв на чолі Н. Муравйов.

Але плани в цих товариств були не однакові. Південне товариство у програмі Пестеля „Руська Правда“ бажало мати республіку без царя, дворян, кріпаків та земельної власности. Північне товариство мріяло-знов про конституційну монархію,—з панами та із приватною власністю на землю, хоча й без кріпацтва.

Повстання їхнє не вдалося. Одних і других розбили вірні царські полки, у Петрограді у грудні 1825 р. та на Україні в січні 1826, і в Росії замість свободи появилася ще більший терор: 1826 р. засновано жандармську службу. На Україні на якийсь час затихло. Але 1830 р. почалися знову заворушення селян; разом частина вільнодумного дворянства пробувала зробити повстання вкупі із польськими повстанцями, що мріяли відірватися від Росії. Повстання це здушено ще лютіше, ніж 1826 р. А щоби задобрити сяк-так селян, що їх бунтувало де-яке вільнодумне дворянство, уряд завів на Україні згодом так звані інвентарні правила, себ-то твердо означив законом, яку дань мають давати та яку панщину робити панські кріпаки. Військові поселення, що їх було безліч на Україні, скасовано, бо показалося, що і в них закорінився бунтарський дух.

М. Костомаров.

Здавалося, що тепер надовго вже втихомириться Україна—коли це появилася великий поет революції Т. Шевченко, що став закликати до бою із самодержав'ям та з панами. Рівночасно 1846 р. зав'язалося між молоддю таємне революційне товариство „Кирило-Методієвське Брацтво“, під проводом Костомарова. Брацтво це домагалося об'єднання всіх слов'ян у спілку федеративних республік із виборною владою і правлінням; воно думало шляхом пропаганди прийти до такого громадянського укладу, де б не було ані пана, ані хлопа, ані мого, ані твого. Це була наука утопійного соціалізму; його взяли братчики від французького соціаліста Сен-Сімона. Будували братчики свій соціалізм на християнській любові і сподівалися здійснити його, помиливши панів із кріпаками та вмовивши їх на рівність; а що такого не було й не

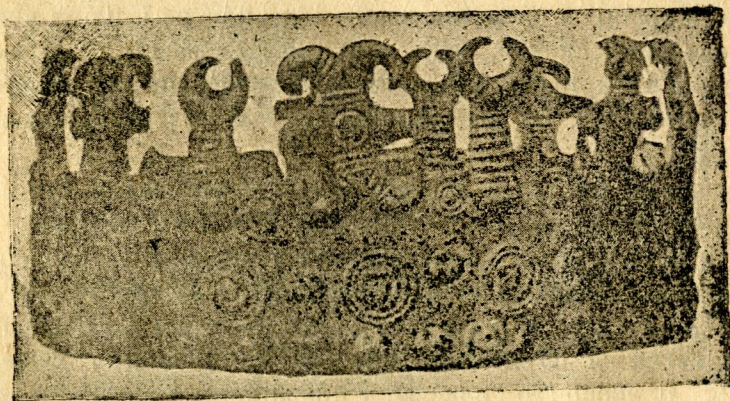
буде зроду, щоб пани дали себе намовити до соціалізму,—то ми й називаємо це утопією, себ-то фантазією.

Брацтво не довго існувало. Через рік його викрито зрадою і братчиків покарано тюрмою. Т. Шевченка заслано у салдати в Азію, де він і пробув 10 літ, за те, що кликав до бою із царатом, з поміщиками, так своїми, як і чужими, за те, що голосив знищення приватної власности, церкви, віри з її богами та попами, знищення раз на все насильства людини над людиною. Хто з нас не знає тих могутніх та грізних його слів з „Посланія до живих і мертвих та ненароджених земляків“, що вже тоді віщували їм страшну горожанську війну:

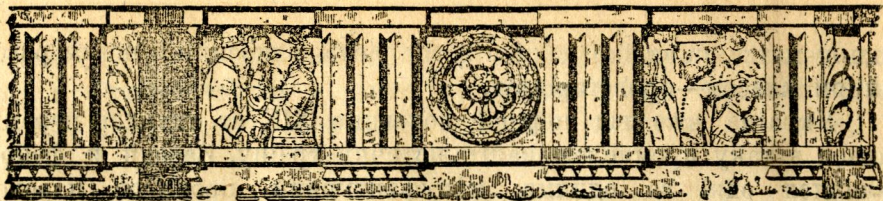
Схаменіться! Будьте люде,
 Бо лихо вам буде:
 Розкуються незабаром
 Заковані люде;
 Настане суд, заговорять
 І Дніпро і море
 І потече сторіками
 Кров у сине море

Дітей ваших.... і не буде
 Кому помагати:
 Одцурається брат брата
 І дитини—мати.
 І дим хмарою заступить
 Сонце перед вами,
 І на віки прокленеться
 Своїми синами.

Такий був початок нового революційного руху на Україні. Він був ознаком, що дворянсько-кріпацький уклад хитається у своїх основах і що наближається нова доба в житті громадянства, доба промислова-капіталістична із напів-дворянським, напів-буржуазним укладом.

ЧАСТИНА ІІІ.

КАПІТАЛІСТИЧНО-ПРОМИСЛОВА СУСПІЛЬНІСТЬ.

Кріпацька воля.

Капіталістично-промисловою суспільністю називаємо таке громадянство, що в йому не мається вже дворянсько-кріпацьких відношень, а панує капіталістичне виробництво з найманим робітником. В йому не мається вже силуваної праці, а про око добровільне продавання робітниками своєї робочої сили. В йому як не переважно, то бодай у великій частині панує вже машиново-фабричне виробництво. В йому стоять проти себе нові класи, що ми їх раніше не бачили,— це буржуазія і робітництво-пролетаріят. Дворянство не грає вже головної ролі; владу з його рук бере буржуазія, себ-то підприємці-промисловці. Селянство одходе вже на середню лінію між пролетаріятим і буржуазією; неможне йде звичайно з пролетаріятим разом, а заможне з буржуазією. Громадянський уклад стає демократичним, себ-то до виконування влади допускаються про око широкі маси населення через своїх представників, хоч в дійсности владу виконує одна буржуазія, купуючи собі голоси народних представників та ухвалюючи такі закони, що їй до вподоби.

Такий уклад, що його називаємо також буржуазним, почав складатися на заході Європи вже від часів великої французької революції 1789 р., навіть ще раніше, від часів англійської революції 1648 р. В Німеччині та Австрії він запанував дперва в половині ХІХ століття після революцій 1848 р. В Росії та на Україні він не розвинувся, а залишився в межах дворянського самодержав'я, бо тут не була так сильна буржуазія, щоб взяти владу в свої руки. Тут фабрична промисловість не переважала над рільничим господарством, як це було на заході Європи. Через те на Україні та й в Росії взагалі хоч і взялося капіталістичне виробництво, не запанував таки аж до революції 1917 такий буржуазний уклад, як на заході,— він в нас явився, сказати б, сумішкою давнього дворянського і нового буржуазного укладу з давнім самодержав'ям на чолі.

Ми й поглянемо тепер, як в нас розвивалося нове капіталістичне виробництво, що в йому все обчислене на зиск і на поширення

підприємства, та як складалися нові класові відносини з новим революційним класом—пролетаріатом.

Україна вже від першої половини XIX ст. швидко перемінювалася в таку промислово-капіталістичну країну. Заводи й фабрики являлися одні за одними; мануфактурний промисел переходив у фабрично-машинний. Парова машина, що її занесено на Україну із заходу, випирала ручний промисел і робила фабричне виробництво дешевшим; отже не диво, що машинне виробництво скоро поширюється по всій Україні: починає відчуватися великий попит вільно-наємних робочих рук для городського промислу,—та й для поміщиків крі-

Торги (поміщик продає свою кріпачку).

пацька праця ставала невідгодною. Виявлялося, що наємна, оплачувана готівкою праця дохідніша їм, ніж даремна та силувана.

Таким чином, ріст вітворчих сил у краї сам став вимагати зміни дотеперешнього кріпацько-поміщицького укладу.

А тимчасом суперечності цього укладу доходили де-далі до більшого загострення і загрожували гвалтовним його розвалом. З одного боку, були це суперечності між дворянством та кріпаками, з другого,— між дворянством та новою економічною буржуазією.

Кріпацькі відносини в ці часи аж надто загострилися. Поміщики і так уже торгували „душами“, наче худобою; а до того ще валилися на кріпаків що-разу нові податки на влержання численної армії, флоту та безлічи всяких уряловців. Кріпацький люд стогнав у подвійному ярмі поміщицької самоволі та государевої справедливості і де-далі все голосніше бунтувався проти панщини, податків та салдацької служби, що її приходилося відбувати дванадцять літ. Сектанство,

що почалося між селянством ще у XVIII ст., поширювалося нечувано швидко. Правительство даремно пробувало з ним боротися і переселявало силою сектантів з одної околиці у другу та виселяло їх із краю,—сектанти множилися далі.

До найбільшого напруження прийшло у час кримської війни 1855 р., що її провадила Росія, за панування у Криму, із Туреччиною, Англією та Францією. Під тягарем цієї нещасливої війни головне терпіла й Україна,—тож не дивниця, що на ній головню виникли грізні селянські заворушення, звані „козаччиною“. Селянство вельми було невдоволене владою: ця влада переслідувала сектантів; в 1830-х роках вона зробила голосний тоді „дівочий набір“, силоміць забираючи з України сотні дівчат кавказьким козакам на жінок; вона допекала селянам військовими реквізіціями та підводами. Отже, коли ця влада проголосила на Україні добровільний запис у козаки, селянство рішило, що панщині прийшов кінець, і, замість іти на війну, почало грабувати маєтки та установи. Прийшлося владі посилать вірні свої полки замість у Крим—на Україну, щоби придушити повстання. Особливо великий був тоді бунт у Київщині, куди уряд мусив послати велику масу кавалерії та артилерії, і ледви-ледви привернув сякий-такий „порядок“.

Козаччина 1855 р. разом із кримською війною на окраїні ще дужче підірвала поміщицьке господарство, що й так уже було задоволене через великі неврожаї попередніх літ. А тут іще й буржуазія зойняла вороже до поміщиків становище. Ця нова, городська аристократія, маючи вже в руках великі капітали, закладала фабрики

25) В 18 частин 1 кварти, поділ No 104, в 18 НБ. медкой свободѣ, в 18 домъ Двора Е.И. ИМПЕРАТОРСКАГО ВЕЛИЧЕСТВА, Г. Каммеръ-юнкера Николая Никитича Демидова, у дооправленіях Ивана Иванова Шереметова продается дворовой малярь в 17 лѣтъ. Желаящие оного купить, могутъ его видѣть и о пѣть узнать у самого козляна. — 1.

26) В 15 частин 2 кварти, поділ No 183, в 18 приходъ Адриана и Никитин, во 2й Мещанской, близъ церкви, продается дворовой человекъ в 25 лѣтъ, женской санинаникъ, знающій совершенно свое мастерство; при томъ исправляетъ всѣ домашнія Господскія надобности, лакейскую и куперскую должности и в 18 столу приготавливаетъ, у него жена беременная 22 лѣтъ, знающія шить, гладить, крамлять, за Господскою ходитъ и в 18 столу кушать готовитъ; у нихъ дочь по 3 году. 1.

27) Продается крестьянинъ в 35 лѣтъ, съ женою равныхъ ему лѣтъ и 3 малолѣтними дѣтьми. Желаящие купить, о пѣть могутъ узнать в 18 частин в 18 приходъ Николая на Бояновскѣ, в 18 домъ подл No 529 отъ самого Господина. 1.

33) Продаются 3 лошади, 2 жеребенка, в 18 лѣтъ по 4 года, Атланской породы, очень паристые и хорошия росту, да одинъ меренъ шенюбуланой 3 лѣтъ Атланской же породы. Видѣть ихъ и о пѣть узнать в 18 частин 1 кварти, в 18 домъ подл No 200. В 18 ономъ же домъ продается музыкантъ, котораго играли на фаягонѣ и на чингѣ пѣть баса, очень хорошо выученъ читать и писать, 15 лѣтъ. — 1.

13 лѣтъ за 250 р.; семья, поршней мужской 43 л., съ женою працюю 30 л., сыномъ 5 и дочерью, умывающею кружева пасынъ, 18 лѣтъ, за 600 р. Видѣть ихъ на Тонской улицѣ в 18 домъ подл No 108. — 1.

Зразки газетної публікації про продаж кріпаків.
(„Петербургскіе Ведомости“ 1830 р.).

і відчувала велику потребу у вільних робочих руках. Одержати їх вона могла тільки із села, але на перешкоді ставало кріпацтво: тому-то вона й починає домогатися, щоби кріпацтво було скасовано. Вона домагається також свободи для себе, скасування дворянських привилей та заведення конституції, себ-то такого указу, де цар правив би державою не самовладно, а при участі вибраних усім народом представників; але ці домагання конституції були не такі сильні, як домагання скасувати кріпацтво.

Серед таких відносин кріпацько-поміщицькі порядки довго вдержатися не могли: поміщикам приходило де-далі все скрутніше і вони мусили погодитися з буржуазією що-до кріпацької волі. Одне, що вони змогли,—це вимовити собі право викупу за „свободу“, себ-то кріпаки мали заплатити їм грубі гроші, яко винагороду за панщину та за землю, дану їм для самостійного господарювання.

19 лютого 1861 р. проголошено було „свободу“. Панщину касовано і кріпаки одержували „волю“, але втрачували при цьому землю, що була доти у їхньому посіданні. Її треба було купити в поміщиків і виплатити гроші на протязі 49 літ, а хто не хотів купувати, тому приходилося брати тільки одну четвертину з того, що він мав до скасування панщини.

Така воля викликала велике невдоволення, в де-яких місцевостях навіть заворушення. Селяни ніяк не хотіли „писатися на волю“,—мовляв, „волю дали, землю взяли“, і приходилося урядові зневолювати їх до цього силою. Ніколи не били так селян нагаями та різками, як тоді, коли давали їм волю. Селяни були певні того, що пани їх обдурили; між ними стали ходити революційні відозви,—між иншим, підроблений лист, що його ніби-то написав Шевченко з Сибіру.

Після скасування панщини зроблено було ще де-які уступки буржуазії: заведено було виборні присяжні та мирові суди; заведено 1864 р. земське самоврядування, куди мали право вибирати своїх представників дворяни, буржуазія та селяни.

Так помалу перемінювалася Україна в напів-буржуазно-капіталістичне громадянство. Але вона не поривала цілком із давніми феодальними, становими порядками: дворянство все ще осталося привилейованим пануючим станом, влада належала виключно цареві. Тільки на місцях було самоврядування, та й то дуже обмежене губернаторами та иншими урядовцями. Тому справедливо кажуть, що цей новий порядок на Україні був іще не буржуазний, а буржуазно-дворянський. Буржуазія не повалила дворянство, а тільки з ним погодилася; вона ще заслаба була, щоб добитися такої конституції, яку осягнула революцією 1848 р. Її посестра, західно-європейська буржуазія. Громадянство залишилося й надалі становим, із самодержавною владою.

Народницьке бунтарство.

Новий порядок спокою не приніс. Ми вже чули, що селянство було ним дуже невдоволене і почало бунтуватися; невдоволена ним стала й інтелігенція. Вона сподівалася од реформи свободи для себе,—свободи навчання, друку, зібрань та товариств, а замість свободи підпала під нові утиски та заборони. Інтелігенція в ці часи становить уже окрему групу громадянства, що складається із виходців із зубожилих дворян, купців, промисловців. Занимаються інтелігенти наукою, письменством, вчителюванням на державній чи приватній службі; їхнє життя—це розумова, не фізична праця. Отже вони найдужче відчували потребу волі, що їй при самодержавно-поліцейській владі бути не могло. Вони найбільш терпіли од політичного гніту на Україні, і тому вони стають тепер на чолі революційного руху, що ним керувало дотепер ліберальне дворянство.

Правда, не вся інтелігенція була революційною; велика її частина воліла таки служити дворянській диктатурі, одержуючи гарні посади, або надіючися такі одержати,—однак, більша її частина, головню молодь, непримиримо ставилася до самодержав'я.

Одні із неї взагалі думали про скасування самодержав'я, про заведення конституції на західний лад. Інші знова мріяли ще й про автономію для України, побивалися за українську школу, пресу, за українську мову в урядах, взагалі за українську національну культуру. Вже Кирило-Методієвське Брацтво підняло було прапор такої політичної і культурної боротьби. В часі польського повстання 1863 р. частина української інтелігенції відгукнулася була на поклик польських повстанців до боротьби за автономію. Під проводом Потебні, що згинув в боях на Волині з царськими військами, організовано навіть повстанчі відділи. Та поразка польського повстання розбила в-нівець її плани. До того російський уряд ще й видав через міністра Валуєва декрет 1863 р. про заборону української мови в школі і в письмі, чим ще дужче придушив ненависне йому „мазепинство“.

Значить, інтелігенція на Україні, хоч і не вся, то бодай її частина, мала за що ворогувати з самодержав'ям: одні взагалі за поліцейську диктатуру, інші ще й за політику насильного обрусіння і переслідування українського слова. А реформи 1860-х років не то що не принесли полегкші для неї, а ще й погіршили її положення на Україні. Ще й ліберальне дворянство, що йшло раніше вкупі з революційною інтелігенцією, після реформ і польського повстання пішло тепер на згоду з урядом. Революційна інтелігенція остала на своїх власних силах. І на власних

В. Антонович.

силах рішилася вона тепер на боротьбу з царатом, бачучи, що село кипить повстанчою стихією проти реформ. Вона понехаяла на якийсь час боротьбу за українську культуру, за автономію і взялася за боротьбу взагалі проти царату до спілки з російською революційною інтелігенцією. Вона захоплюється тепер наукою Бакуніна, що проповідує анархизм (безвладдя), та, згідно із цією наукою, закликає селян, щоби скинули із себе всяку владу; приваблює її також нова західна наука, що проголошує соціалізм і соціалістичну революцію. Одначе, цей соціалізм вона уявляє собі своєрідно. В Росії та на Україні численного пролетаріату тоді ще не було, він що-й-но став розвиватися: тому вона всю надію покладає на селянство, як на єдину силу, що має здійснити революцію. Вона певна, що Росія, де існувала земельна спільнота, має природні умови до того, щоби перескочити капіталістичний уклад і перейти просто до соціалізму. На Україні, правда, спільнота була не всюди, а тільки де-не-де на Лівобережжі, але вона надіялася такі спільноти утворити підчас самої революції.

Щоби підготувити селян до революції, інтелігенція, а власне її революційна частина, береться ходити в народ і проповідувати йому цей своєрідний селянський соціалізм, що його називаємо народницьким соціалізмом. Це ходіння в народ, підняте головним чином молоддю, не дало однак бажаних результатів: селянство не вважало на городських соціалістів, що не вміли як слід до його підходити; воно не розуміло їхньої пропаганди і не давало намовити себе на бунт. Не розуміло навіть тоді, коли розчарована літучою пропагандою молодь рішила оселяватися по селах та по фабриках на постійне життя, щоби, працюючи разом із простим людом, з'єднати собі його довір'я і рушити його на революцію. Воно не вірило їм, як людям „городським“, і частенько видавало навіть їх до рук поліції. Таким чином, українські бунтарі де-далі все більше зневірювалися в можливості селянської революції. Надія на загальне повстання проти самодержав'я показалася марною. Селянство вважало за своїх ворогів тільки поміщиків; воно вірило, що цар не повинен його нещастю, бо пани обманюють його, так само, як і нарід. Треба було довгих десятків літ, щоби воно переконалося, що цар-батюшка—це перший із його ворогів. Бачучи таку прихильність селян до царя, революціонери пробували підняти їх підірваними царськими грамотами: вони поширювали понад Дніпром „Золоту Грамоту“, сподіваючися використати спомини про козацтво, що мусили зберігатися ще між селянством. На Чигиринщині одному з них, Стефановичеві, вдалося навіть приєднати до повстання кільканадцять сел. Але все це скінчилося нічим, бо, як кажу, селянство не дуже-то довіряло городським бунтарям і ніяк не могло втямити, що й сам цар може бути паганенький.

Розчарована цими невдачами революційна молодь, що на її чолі стояли такі революціонери, як Желябов, Перовська, Карпенко,

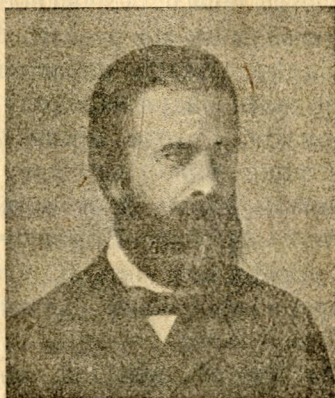
Волховський, Кравчинський, Стефанович та Осінський, відважується вести боротьбу на власну руку вже без селян. На з'їзді у Липецьку 1879 р. вона об'єднується з російськими революціонерами в бойове товариство „Народня Воля“, що мало провадити терор проти царських урядовців і самого царя. Терором мав керувати вибраний для цього Виконавчий Комітет.

На ділі такий терор уже провадили на власну руку поодинокі революційні гуртки: так, 1878 р. Кравчинський убив у Києві жандармського шефа Мезенцова, вбито 1879 р. харківського губернатора, була також спроба вбити київського прокурора Котляревського.

Після заснування „Народньої Волі“ терор іще збільшився. Вбивано жандармів, поліцейських, урядовців, прокурорів та губернаторів. Вершком терористичної діяльності було вбивство 1 березня 1881 р. царя Олександра II; що його виконали Перовська, Рисаков, Желябов, Гриневецький, Кибальчич, Богданович та Гельфман.

Народовольці вели виключно змовницьку боротьбу. Економічної програми вони не виставляли, не старалися навіть захопити до рук політичну владу; вони намагалися тільки підірвати терором основи самодержав'я. На революційну силу мас вони не надіялися; „працювати в народі,—значить битися, як риба об лід“,—говорили вони. Економічну боротьбу проповідувала друга група революціонерів, що в один час із організацією „Народньої Волі“ утворила на своєму всеросійському з'їзді в Вороніжі партію „Чорний Переділ“. Це були ті народники, що не зневірилися ще у пропаганді соціалізму і далі провадили її між селянами та робітниками. Однак, незабаром і ця партія зневіряється у своїй пропаганді і вже 1881 р. погоджується, що, крім економічної боротьби, доконче потрібна ще й політична.

Причиною такої зміни поглядів у чорнопреділілців було те, що 1880 і 1881 р. вибухнули знова грізні заворушення селян та страйки робітників. Надто закипіло на Україні. Між селянами, між иншим, пішли поголоски, що ніби-то цар наказав бити панів та ділити панську землю. Почалися погроми поміщицьких маєтків та грабунки єврейського населення. До цього ще більше заохочували населення відозви народовольців: вони проголошували, що прийшов „слухний час“ до розплати із кровопивцями. Заворушення ці почалися через тяжке становище селян-чиншовиків, що брали у панів в оренду землю за високу заплату. Кінчилося, звичайно, тим, що поміщики з царським урядом криваво здушили повстання. Але, щоби заспокоїти як-так

М. Драгоманов.

безземельників та малоземельників, уряд закладає 1882 р. селянський земельний банк, обіцяє давати з нього малоземельним селянам позику на купівлю землі, з невеликим процентом. Ця обіцянка так осталася на папері, і селянам прийшлося платити далеко вищі відсотки, аніж панам, що для них заложено 1885 р. дворянський банк. До того урізано ще дотеперішні права селян у місцевому самоврядуванні, так що в земствах забезпечено перевагу дворян. Скасовано й мирових суддів; зате для вдержання „порядку“ заведено по повітах 1889 р. земських начальників, що одержали необмежену владу над селом.

Зачатки робітничого руху.

Народницька революція глибоко сколихнула українське громадянство. Вона остаточно відмежувала уміркованих радикалів і лібералів-вільнодумців від революційного руху та об'єднала їх із дворянською реакцією. Навіть найзавзятіші „мазепинці“, і ті, як що не пішли в революціонери-народники, звернулися тепер проти бунтарів та терористів, і, хоча правительством указом 1876 р. заборонило ще гостріше українську мову і книжку, вони осталися йому вірні. Вони збирали навіть добровольців на війну, що вела Росія з Туреччиною, ніби-то в обороні пригнічених слов'ян. Та це, власне, не новина в українській історії: згадати хоч би перших, гарячих оборонців українського слова, Метлинського, Квітку та інших, що були zarazом завзятими монархістами та раділи, коли їхній землячок Паскевич криваво душив польське повстання 1831 р. Так повторилося й тепер з українськими культурниками і лібералами, хоч самодержав'я жорстоко силою їх по лиці.

Народницька революція поділила інтелігенцію на два табори. В той час, як одна частина її, революційна, знемогала в надсильній боротьбі із царатом, стаючи в один фронт із російською інтелігенцією, в цей час більша її частина, що разом із ліберальним дворянством недавно обстоювала права української культури, виріклася, одночасно із цим дворянством, революційних гасел і пішла на службу царатові. Вона й тепер браталася ще із селянами. перебиралася в народню одіжку, танцювала гопака та співала українських пісень,—все як і раніше: але теперішнє її українофільство не мало вже нічого спільного з недавнім народництвом і було не кращим од українофільства й козакофільства письменників-дворян початку XIX ст. Частина українофілів переставала навіть обстоювати перед урядом національну культуру, а хоч і обстоювала, то зате зовсім одмовлялася від усякої політичної та економічної боротьби. Навіть такі відомі культурники, як Костомаров, Куліш, Кониський, Нечуй-Левицький, Мордовців та інші, що так багачько причинилися до розвитку української літератури, вважали тепер всяку боротьбу на політичному фронті за зайву.

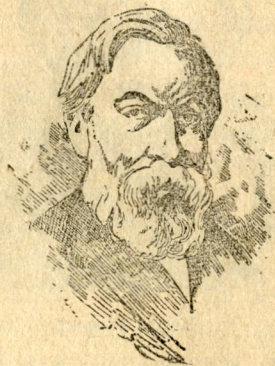

Причиною такого поділу між самою інтелігенцією в 1860-их і 1870-х роках були, як сказано вже, реформи 1860-их р., невдача повстання 1863 р., а тепер ще й приєдналася невдача з народницькою пропагандою; ці невдачі й кинули більшу частину інтелігенції в обійми реакції, а меншу її частину заставили взятися до терору.

Одначе, осталася між інтелігенцією ще одна, правда незначна частина, що однаково вороже ставилася як до згоди українських культурників із урядом, так і до терору народовольців та до пропаганди народницького соціалізму чорнопередільців. Це були західники-соціалісти, як М. Драгоманов, М. Зібер, Антонович та Туган-Барановський.

Що це була за група соціалістів?

В західній Європі ще 1848 р. виступили були з наукою про соціалізм Карло Маркс та Фрідріх Енгельс. Вони проголосили тоді комуністичний маніфест, де пророкували соціалістичну революцію, що її має доконати робітничий клас. 1866 р. почалося міжнародне об'єднання робітників в І Інтернаціоналі, а разом з'явилися праці К. Маркса, як, пр., перший том „Капіталу“ 1867 р. Маркс у своїх творах доводив, що капіталістичний уклад допроваджує у своєму розвитку до що-раз більшого загострення між головними класами: буржуазією та пролетаріатом; єдиний і неминучий вихід із цих суперечностей,—це пролетарська революція, що становить собою перехід до нового, соціалістичного укладу.

Фрідріх Енгельс.

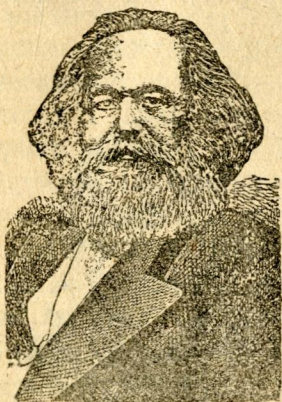
Ця наука марксизму починає прийматися не тільки на Заході, де на місце дворянсько-кріпацьких відносин запанували вже буржуазні порядки; вона втискається і в Росію та на Україну. І в той час, коли одна частина революційної інтелігенції перероблює марксизм на свій лад, даючи почин народницькому соціалізму, в цей час друга, хоч і не значна, починає становитися до нього уважніше. Вона бачить, що Україна, як і Росія взагалі, мусить перейти через буржуазно-капіталістичний уклад, що іншої дороги в майбутнє немає. Вона розуміє, що селянство зі своєю дрібновласницькою думкою нездатне до того, щоби бути підвалиною майбутнього соціалістичного укладу, бо воно пнеться до поширення своєї приватної власності. Вона переконана, що при промисловому капіталізмі одно лиш робітництво здатне на революцію, бо в нього нема нахилу до приватної власності; але те робітництво треба перше виховати, бо воно темне, треба з'організувати,

бо воно не об'єднане; а з повстаннями треба подождати, бо робітництва ще замало для того.

Ця частина інтелігенції вважала за зайве вести зараз політичну боротьбу, бо це виснажує і без того слабкі сили робітництва. Вона поставила собі метою з'ясувати йому суть капіталістичного укладу, а не призивати його до озброєної боротьби. Проповідуючи робітникам соціалізм, вона закликала їх до економічної боротьби, себ-то до боротьби за поліпшення умовин праці; вона взивала їх до організації робітничих спілок. При цьому вона була, одначе, певна того, що керму в робітничому рухові та й у майбутній революції повинна держати інтелігенція.

Такі були українські західники-соціалісти. Хоч вони й гри-

Карло Маркс.

шили багацько проти марксизму, нехтуючи політичною боротьбою та приписуючи завелике значіння інтелігенції, та все-таки вони були ближчі до нього, ніж народники-бунтарі. Найлівіший із цієї групи, Драгоманів, одходив од Марксової науки тим, що уявляв собі майбутній соціалізм якось на лад анархістів, себ-то у формі об'єднаних між собою дрібних громад-спільнот. Він не визнавав тої істини, що революція мусить принести спершу тверду владу робітничої держави, яка триватиме доти, доки не буде знищено буржуазію, доки всі засоби виробництва не перейдуть у спільну власність усіх трудящих. Зібер знов займався виключно пропагандою між студентами та

дослідами, що розробляли більше економічні питання марксизму, а громадянських, соціальних питань торкалися менше.

Спитають мене, відки ж це взялися одразу на Україні та в Росії такі погляди, що вже у 1870-х роках починали широку пропаганду марксизму між робітництвом. Чи не порозумнішали революціонери, скаже де-хто?

Річ у тому, що Україна після реформи 1861 р. пішла швидкою ходою до промислового капіталізму. Тепер уже не було для нього перешкод, що їх становило раніш кріпацтво: вільних та ще й дешевеньких робочих рук було до схочу. Соляни ж, бач, не одержали повних наділів, а жити з чогось мусили. Которі з них кинулися орендувати поміщичі землі, а которі стали шукати заробітку на фабриках і заводах. Промисловість на Україні пішла далеко наперед. Будовано залізниці та фабрики, а до їх треба було заліза й вугілля: це дуже підогнало видобування їх. Розвиваються в цей-таки

час і цукровий промисел, ткацтво, шкляне та папірове виробництво. Поміщики і буржуазія наввипередки йдуть у закладанні промислових підприємств, маючи гарний збут своїх виробів не тільки вдома, а й за границею. Заграничні промисловці починають і собі закладати на Україні свої фабрики, бо тут дешева сировина і робітники.

Із зростом промисловости росла на Україні буржуазія, ріс і пролетаріят, як городсько-фабричний, так і сільсько-господарчий. Відносини між цими новими класами зразу стали ворожі. Буржуазія, маючи подостаткам запасних робочих рук на селі, платила низьку плату та заставляла працювати по 16 годин на добу. Воно було б ще пів-біди, як би не піднялися ціни на харчі, на одяг та на квартиру в місті,—але в тім-то й сила, що дорожнеча де-далі зростала, а платня не підвищувалася. На ґрунті експлоатації й виростали гострі непорозуміння між робітництвом та підприємцями, вибухали страйки, а навіть і заворушення. Починалася нова класова боротьба, що обмежувалася поки тільки економічними домаганнями пролетаріату.

Ця боротьба вимагала об'єднання робітництва, вимагала в робітників свідомости свого класового становища. Тому й не дивниця, що марксизм, себ-то наука про класову боротьбу пролетаріату з буржуазією, так швидко приймається на Україні,—спершу, правда, в економічній своїй частині. Нові суперечності мусили дати основу нового світогляду, марксизму; разом вони дали початок першим робітничим об'єднанням на Україні. Ще 1875 р. в Одесі заходами Желябова, Карпенка та Заславського засновано „Южно-Російський Робочий Союз“. Він мав на меті боротьбу з капіталістичним гнітом шляхом пропаганди між робітниками соціалізму; він об'єднував їх у спілки та домагався зміни сучасних економічних і політичних відносин на Україні. В першу чергу „Союз“ мав добиватися поліпшення умов праці, вкорочення робочого дня та піднесення заробітної платні. Згодом робітничі союзи, спілки робітників, зав'язуються також у Ростові, Таганрозі, Харкові та Києві. В Харкові такий спілці дає почин Туган-Барановський, у Києві—Ковальська в 1880 р.; вони виробляють для цих спілок програми, подібні до програму одеського союзу.

Буржуазія дуже злякалася нового руху; злякався і уряд, що почав переслідування соціалістів, воюючи рівночасно із терорістами. Драгоманову прийшлося втікати за кордон. Спершу перебував він у Галичині, куди взагалі стала втікати українська інтелігенція, рятуючися од русифікаторського цькування; згодом подався до Женеви, де став видавати „Громаду“, а, разом пробував через Желябова заснувати на Україні потайну соціалістичну партію. Та заходи ці пішли марно, бо Желябова й інших після вбивства Олександра II 1881 р. не стало.

Такі були зачатки робітничого руху та соціалізму на Україні.

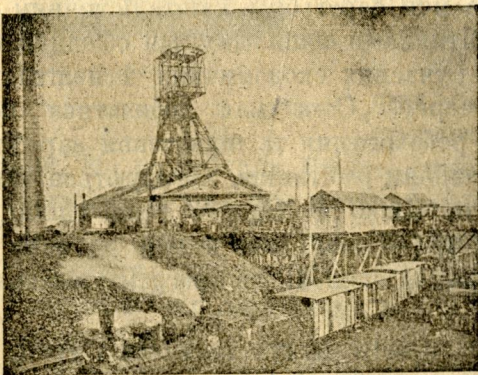

Розвиток соціалізму.

1880-ті роки на Україні—це час іще більшого розцвіту фабричної промисловости. Залізниці повстають із нечуваною швидкістю, на французькі та бельгійські гроші; заводи й фабрики ростуть, як гриби по дощі. Досить зазначити, що до 1887 р. на Україні працювало всього два залізо-обробляючі заводи: Юзівський та Луганський; від 1887 р. починають, одначе, з'являтися один по одному, як у казці, нові заводи, що виплавляють чавун: Олександрівський, Каменський, Гданцевський, Дружковський, Петровський, Маріупольський, Донецько-Юрієвський. Таганрогський та інші. У 1898 р. на Україні було вже 17 величезних залізо-добуваючих заводів, що мали 29 готових доменних печей та будували ще нових 12. 1880 р. на Україні виплавлено чавуна всього 1 мільйон пудів, 1890 р. виплавлено 13 мільйонів, а 1895 р.—аж 34 мільйони пудів.

Швидкий ріст тяжкої промисловости виявляється не тільки в плавленні чавуна, а ще й у добуванні вугілля, 1860 р. добуто його на Україні 6 міл. пудів, 1870 р. вже 15 міл. пудів, 1880 р.—80 мільйонів пудів, 1890 р.—183 міл., а 1900 р. аж 682 міл. пудів. А добування вугілля найкраще свідчить про розвиток машинної промисловости, вона-бо без вугілля не обійдеться: що більше його добувають, то значить більше його треба для фабрик та заводів.

Разом із ростом фабричної промисловости на Україні збільшувалося й число робітників, що працювали на заводах і фабриках.

Велика шахта.

Ріст пролетаріату ішов при цьому швидче од росту заводів, не так тому, що відчувався попит що-разу нових робочих рук, як тому, що селянство, бідне й так, де-далі ще більше бідніло і, не маючи роботи на своїм нужденнім господарстві, шукало заробітку по фабриках та заводах. Нужда викидала сотні тисяч бездомних і безробітних селян на вулицю, і всі вони, жадаючи заробітків, наймалися за аби-яку

платню в буржуазії та своїх поміщиків. Резервна армія праці, себ-то армія безробітних, росла нечувано швидко.

Очевидно, що в таких умовах, хоч як росли доходи підприємців та ціни на споживчі продукти, заробітна платня зростати не могла далеко од них відставала. На заводах плачено звичайно робітникам 25—40 коп. на день, а попоміщицьких маєтках ще менше, від 6—15 коп.

на день. Та не тільки низька заробітна платня дошкуляла робітництву; важко приходилося йому ще через те, що на випадок хвороби чи каліцтва робітником ніхто не журився. Хворий міг конати під тином, а помочи ні відкіль не мав, та ще й утрачував своє місце, що на нього ждали вже десятки безробітних.

Серед таких умов непорозуміння між пролетаріатом та буржуазією ставали що-раз гостріші; страйки робітників виникали що-раз частіше. Страйки—це велика зброя в руках пролетаріату.

В 70-х роках вони мали переважно характер оборони од погіршення; тепер вони означають наступ робітництва, що бореться вже за поліпшення умов праці. Робітники ставлять собі завдання добитися: вкорочення робочого дня, заборони вживати жінок і дітей до важкої та нічної праці, страховки робітників од каліцтва і хвороби та виплати заробітної платні готівкою, а не продуктами, як це дотепер де-не-де водилося.

Уряд, починаючи з 1882 р., мусив уступати в де-чому страйкарям. Появилися закони про фабричних інспекторів, що встановляли порядок та умови праці, закон про обмеження роботи жінок та підлітків і, врешті, закон про обмеження робочого дня взагалі до 11¹/₂ годин на добу. Проте, хоч закони писано і проголошувано, а підприємці робили все по-давньому.

Не дивниця, що такі відносини приготовляли між робітництвом ґрунт до поширення Марксівської науки. Народницький соціалізм та драгоманівщина відступають помалу місце соціал-демократизмові, який проголошує, що освободження робітництва є ділом самих робітників і що пролетаріатові не минути боротьби, одвертої чи потайної як за економічне поліпшення свого становища, так і за зміну політичного укладу. Соціал-демократизм—це була вже чиста Марксівська наука: вона не слабувала на народництво давніх пропагандистів, но захоплювалася сліпо селянськими бунтами, а разом не мала і драгоманівського анархізму. Вона одверто заявляла, що робітництво одно без нічийої помочи змінить сучасний громадянський уклад; та щоби це вчинити, треба йому готуватися до того, щоб силоміць захопити до рук політичну владу у краю.

Соціал-демократичні погляди починають прийматися на Україні у 1880-х роках. До їх поширювання багацько причинилося заснування 1883 р. за границею (в Женеві) Російської групи „Освобождение труда“. Заснували її давні чорнопередільці—Плеханов, Дейч, Аксельрод, Зозуліч та Ігнатов. Вони прийшли тепер до переконання, що перш, ніж будувати соціалізм, пролетаріат мусить захопити політичну владу; а щоби мати на це силу, треба робітникам утворити соціал-демократичну партію, що керувала би боротьбою з буржуазією, дворянами та царатом.

На закликання цієї групи зав'язуються між робітництвом Росії та України соціал-демократичні гуртки. На Україні

перший такий гурток повстав у Харькові 1886 р., заходом Тугана-Барановського 1888 р. подібний гурток повстав у Києві, під проводом Абрамовича, а далі зав'язуються вони і в Одесі, Миколаїві, Катеринославі та Ростові.

Разом із зав'язуванням соціал-демократичних гуртків, робітництво намагається об'єднатися в організації, що керували б страйками та, взагалі, усією боротьбою робітників із царатом і буржуазією.

Соц.-дем. гуртки займалися, бач, пропагандою соціалізму,—та й годі, а нові об'єднання, що їх звано „Союз боротьби за осво-боження робітничого класу“, мали керувати активною боротьбою пролетаріату. Така спілка зав'язується 1895 р. у Києві; вона має навіть свою газету („Робоча газета“), що її видавала група соціалістів, об'єднана в „Южнім Робочім“. 1896 р. такі спілки боротьби повстають і в Одесі, де працював Стеклов, в Миколаїві, де був Троцький, у Харкові та Катеринославі.

Із цих-то гуртків та спілок виросла 1898 р. Російська Соціал-Демократична Робітнича Партія (Р.С.Д.Р.П.).

Л. Троцький.

На з'їзді у Мінську соц.-дем. гуртків Росії, України, Литви та Польщі (між иншим і єврейської соц.-дем. партії „Бунд“) вирішено утворити політичну партію робітників усієї Росії (без ріжниць народности), дати їй політичний програм та поставити її на чоло всього робітничого руху. З'їзд виготовив маніфест, де проголосив, що „освобоження робітників повинно стати їх власним ділом“, і вибрав центральний комітет партії з осідком у Києві.

Таким чином, робітничий рух на Україні, та й у всій Росії став при кінці 1890-их років виразно класовим політичним рухом, вилився уже в особливу політичну партію. Ця партія, спираючися на марксизм, кинула лозунг нової боротьби, боротьби міжнароднього об'єднання пролетаріату за соціалістичну революцію.

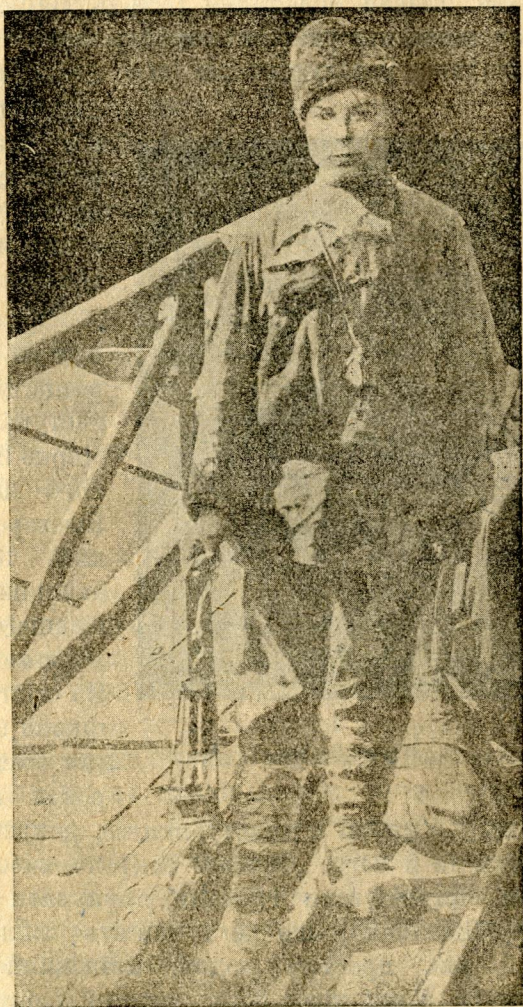
Національне питання.

В той час, коли робітничий рух на Україні приєднувався до міжнароднього робітничого руху, що при кінці 1880-их років, після розпаду I Інтернаціоналу, оформився в II Інтернаціоналі, в цей час рівнобіжно до нього ріс инший політичний напрям, що простував

до політичної незалежності України. Це вже не було давнє дворянське самостійництво, що про нього після Мазепи все-таки мріяли де-які пани (Капніст, прикл., при кінці XVIII ст., або багатий поміщик Лукашевич на початку XIX ст.): це було самостійництво нове, буржуазне; воно хотіло зробити з України окрему господарчу цілість, що мала б своїх власних промисловців та банкірів.

Такий рух ми називаємо націоналізмом, бо він намагається усунути від панування чужий капітал і хоче натомість установити виключно владу свого національного капіталу. Націоналізм виявився в Європі на початку XIX ст., як домагання утворити національні держави, і проявився також і між слов'янами, що жили під чужим пануванням. На чолі його стала інтелігенція: для неї найважливіше було мати свою національну державу, щоби позбутися конкуренції із сторони інтелігенції чужої, пануючої нації. Тому-то національний рух, опертий на економічній основі, на конкуренції чужого, пануючого капіталу із місцевим пригніченим, виливався заразом у формі боротьби двох культур, — чужої, пануючої та своєї, пригніченої.

Молодий шахтар Донбасу.

В межах Російської імперії ця національна боротьба, що впливала із інтересів інтелігенції, а передусім буржуазії, ішла головним чином в Польщі та на Україні. В Польщі були свої дворяни, своя польська буржуазія, — тож національна боротьба була там надто гострою: ми вже чули про повстання в Польщі 1830 р. і 1863 р. На Україні умови національної боротьби були де-що інші. Українського

дворянства було обмаль, воно все майже зрусифікувалося; ще менше було української буржуазії, бо на початку XIX ст., під напором руського капіталу, міста геть обрусіли. Через це національна боротьба йшла тут здебільшого не на політичній, а на культурній фронті. Правда, ще в 1840-их роках Кирило-Методієвське Братство піднесло було гасло федеративного об'єднання усіх слов'ян і звільнення України; після нього політично-національний рух в останнє вибухає підчас повстання 1863 р. Національно-політична боротьба втихає тепер під ударами самодержав'я і політики обрусіння, і давні національні революціонери або понехують національну боротьбу, переходячи в народники-соціалісти, або стають виключно культурниками; вони несміло обстоюють права української мови у школі, в письменстві, чи навіть у церкві, або просто-таки втікають за кордон.

Марко Вовчок.

Культурницький національний рух на Україні дійшов був свого розцвіту в 1860-х роках. В ці часи виступають такі письменники, як Марко Вовчок, близький друг руського вільнодумця Герцена, Глібів, Білозерський, Стороженко, Кониський, Костомаров, Куліш та Руданський; гуртуються вони здебільшого біля місячного журналу „Основа“, що виходив 1861—1862 р. По містах організуються недільні школи, виникають культурні спілки, так звані „Громади“. Але в 1870-их роках починає завмирати на ро-

сійській Україні і культурництво: декрети 1863 року та 1876 року придушили й його. „Основу“ закрито, заборонено закладати недільні школи, організувати громади, друкувати книжки. Щоб припинити вплив Шевченка, що його пам'ять жила нето серед інтелігенції, але й між простим людом, київський губернатор хотів навіть добути із землі тіло його, поховане біля Каніва, і перенести його потайки в інше місце. Появляються, правда, й далі такі письменники, як Нечуй-Левицький, Мордовців, Мирний, Тобілевич, Старицький та Кропивницький, а згодом Грінченко та Леся Українка,— але такого розмаху, як раніше, вже нема. Твори цих письменників друкуються здебільшого за кордоном, головним чином у Галичині. Сюди ж таки в кінці 1870-х років переходить із російської України все культурне життя взагалі, ховаючись тут од переслідування царського уряду.

Галичина стала тепер осередком не тільки культурництва українського, а й політичної української думки. Після переходу під Австрію, що відбувся при першому розділі Польщі, вона швидко піднялася із свого занепаду: віджила література галицька, починаючи з Шашкевичової „Дністрової русалки“ 1837 р.; віджила політична думка, маючи де-який простір у конституції австрійській. У 1880-х р. політичне життя в Галичині забило ще живіше, бо сюди перейшла значна частина політиків і культурників російської України. Під впливом Драгоманова поширюється тут соціалістична пропаганда; 1880 р. зав'язується навіть соціалістична партія, що в ній головну роль відігравав відомий письменник І. Франко.

Проте, як я вже сказав, рівнобіжно до соціалістичного і народницького руху у 1890-х роках починає знов розвиватися на Україні російській і австрійській, головне між інтелігенцією, політично-національний рух. Він коріниться в розвитку дрібного промислового та аграрного капіталізму на Україні: тута появляється в ці часи своя, хоч і нечисленна, українська буржуазія, що їй важко приходилося видержувати гніт і конкуренцію російської або зрусіфікованої буржуазії і дворян. Були це ремісники, заможні селяне, глитаї та де-які торговці, що зазрим оком гляділи на зріст великого російського капіталу на Україні та на величезні поміщицькі землі. Вони приєднуються до революційних течій, щоб разом із ними перемогти великий капітал.

Оттак і найшов ґрунт для свого відродження український націоналізм. Виховувався він у Галичині, де зав'язалася боротьба між народовцями і москальофілами за фонетичне письмо та боротьба із польською шляхтою за землю, політичні права і культуру; з цієї-то боротьби й виросло питання про автономію Галичини, а далі про автономію України взагалі, що почало глибоко пускати корінь і в російській Україні, головним чином між дрібно-буржуазними верствами населення. Уже в 1890-их р. відчувалася для нового національного руху потреба партійного об'єднання. В Галичині таким об'єднанням стала буржуазна націонал-демократична партія, заснована 1899 р. На російській Україні повстає 1900 р. Революційна Українська Партія, звана коротко „РУП“, на половину демократична, на половину революційно-соціалістична організація.

Національне питання на Україні стало, однак, близько в'язатися із соціалізмом. Ще Драгоманов не уявляв собі соціалістичного ладу без національної автономії для України. Його послідовники, драгоманівці, ішли ще далі і тому-то й опинилися разом із дрібно-буржуазними націоналістичними групами в РУП'і. Воно й зрозуміло. Класове панування на Україні тісно сполучалося із руським шовінізмом, що переслідував українську культуру; класове визволення тісно з'язане було з національним визволенням. Через це-то велика частина українських соціалістів-інтелігентів і йшла в парі з українськими

націоналістами—їх єднала спільна боротьба з царатом, з руською буржуазією та обрусілими поміщиками підчас, коли українське робітництво, здебільшого обрусіле, стояло загалом подалеко від національного питання.

І в той час, коли загальний робітничий рух на Україні об'єднуючися вкупі із загально-російським, ставав міжнароднім і ставав понад національну боротьбу, в цей час частина українських соціалістів відривалася від нього і як що не об'єднувалася з українськими буржуазними національними групами, то бодай гуртувалася в окремі національні революційні та соціалістичні гуртки. В наслідок цього витворилася в Галичині 1894 р., оперта на програмі Драгоманова, виключно українська радикальна партія; тут-таки з'явилася 1899 р., окремо від польської,—українська соціал-демократична партія.

На Україні російській цей самий процес позначився ще 1896 р. коли-то поруч із соціал-демократичними гуртками, що об'єднували здебільшого обрусіле робітництво українське, і що дали почин до засновання Р. С. Д. Р. П., стали ще являтися окремі національно-українські соціал-демократичні гуртки, як київський, де працювала Леся Українка, Полтавський, Харківський та Катеринославський; згодом вони об'єдналися в РУП, і під проводом Винниченка, Антоновича, Русова та Кавуна з українськими демократично-буржуазними і драгоманівсько-радикальними групами. Гасло „самостійна Україна“ непереможно манило їх до такої згоди.

Партійна весна.

Розвій промислового капіталізму на Україні неминуче вів за собою нові загострення, нові класові суперечності. Буржуазії ставало затісно в рамках дворянського самодержав'я; вона добивалася демократичного, конституційного укладу, який був у Західній Європі. Вона добивалася скасування станового укладу, що давав перевагу дворянам-поміщикам; вона з усієї сили пнула до влади і, щоб добитися її, намагалася завести в Росії парламентаризм. Це й робило її ворогом самодержав'я та дворян. Погодившись давніше, у 1860-х роках, із дворянщиною, вона знову ставала тепер запеклим її суперником, бо настільки чулася вже на силах, що надіялася захопити владу у свої руки.

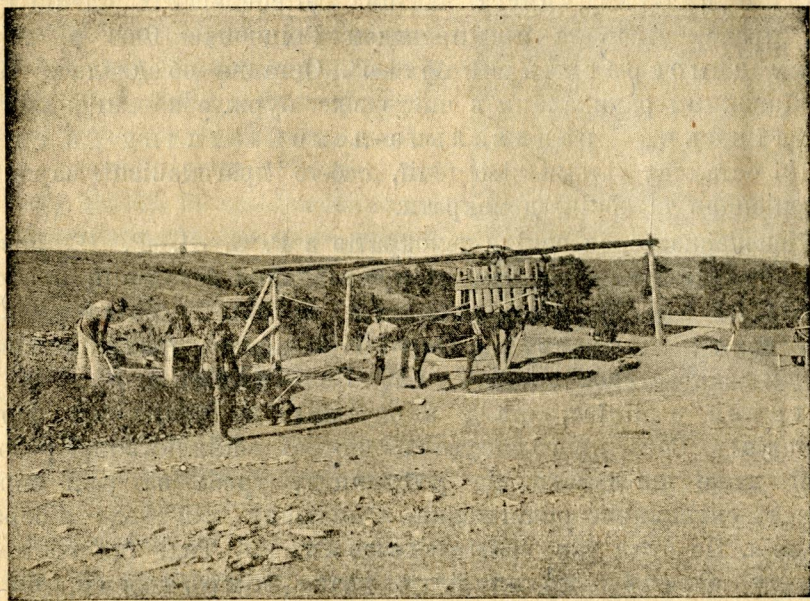
З другого боку, росли суперечки між дворянством і селянством. Ми вже чули, як показовано було навіть ті дрібні права селянського стану, які принесли із собою реформи 1860-х років. Селянство стояло під тягарем податків та орендних цін, тяжко терпіло од самоволі земських начальників. Ворогувало із дворянством і заможне селянство, що бажало розвинути своє господарство коштом панського.

А треба знати, що в 1890-х роках поміщицьке господарство дуже було підупало через низькі ціни на збіжжя за границею. Америка засипала Європу своєю пшеницею, Німеччина—житом, і „збіжжевій

фабриці“ дворянській приходилося скрутно. Уряд з усієї сили старався допомогти поміщицькому господарству: то допомагав вивозити збіжжя за границю та давав нагороди за вивіз,—премії, то видавав закони, що ними улегшував використання поміщиками селянських наймитів та забороняв селянам продавати свої наділи; але все це мало помагало.

До того ще росли суперечки між робітництвом і буржуазією, що виявлялися масовими страйками та демонстраціями. Пролетаріят бо-

Селянська шахта.

ровся вже не тільки за поліпшення свого економічного положення, а й за зміну політичних відносин: маніфестації першого травня, що їх робітництво починає що-річно проводити, недвозначно говорили про ці його домагання.

Серед таких розрухів почалося ХХ сторіччя на Україні,—а до них прилучалося ще й національне питання з приводу політики обрусіння. Запахло революцією. Загострення росло не роками, а місяцями,—надто тому, що настали голодні роки і де-далі все зростала страшна нужда, спричинена високими цінами на продукти та низькою заробітною платнею. Вже 1901 р. вибухнули грізні заворушення селянські проти поміщиків; 1902 р. вони розлилися в величезне море повстань по всій Україні, доходючи найбільшої сили на Харківщині, Полтавщині та Київщині. Прийшлося військові робити „порядок“,—та й це нічого не помагало, бо тут ще почалися страйки робітників. Ледве вже сак-так утихомирено Україну 1903 р. в осени.

Перед у селянських повстаннях вело заможне селянство, що найдужче ненавиділо поміщиків. Воно домогалося автономії України та вивласнення поміщицьких земель; ці землі, разом із монастирськими й казенними, воно хотіло розділити між селян. Але намір цей вніс розбрат поміж революціонерів із РУП'а, що керував повстанням на Україні: ліва течія РУП'а домогалася вивласнення земельної власності взагалі, а права обстоювала приватну власність селян, однаково, багатів чи бідних.

Це призвело до розколу в РУП'і. Права демократична група вийшла із партії і утворила 1902 р. окрему „Українську народню партію“; друга частина дотеперешніх членів РУП'а, також права, утворила під проводом Грінченка 1903 р. „Українську демократичну партію“. Остання об'єдналася 1905 р. з українськими радикалами в чисто вже буржуазно-націоналістичну „Українську радикально-демократичну партію“. В РУП'і осталися тільки ліві течії, себ-то драгоманівці, народники-революціонери та соціал-демократи.

Рівночасно серед соціал-демократів в Р. С. Д. Р. П. повстали також ріжні думки в питаннях про завдання революції, про спосіб боротьби та про те, кого зачисляти до партії соціал-демократів. Права група, що мала на Україні багато прихильників, під проводом знаного економіста Туган-Барановського з Харкова та Струве з Києва, стала в опозицію до політичної боротьби пролетаріату. Вона проголошувала, що до соціалістичної революції в Росії дуже ще далеко, що робітництву треба на разі боротися тільки за економічне поліпшення, а політику хай веде ліберальна буржуазія. Це були так звані економісти. Тих, що обстоювали політичну боротьбу пролетаріату, звано іскровцями, бо вони групувалися біля газети „Іскра“, що її видавав Ленін із Плехановим.

Група економістів скоро розвалилася. Частина їх, із Струве на чолі, об'єдналася навіть із буржуазією і утворила 1903 р. в Києві партію „Союз Освобождення“; з неї небагом виросла чисто вже буржуазна російська партія кадетів, де чимало найшлося і українських культурників, що рішили поладити з руською буржуазією.

Між сторонниками політичної боротьби на II з'їзді Р. С. Д. Р. П. (1903 р.) повстали так само спори в питанні про те, хто може бути членом партії—чи всякий, хто вважає себе за соціаліста, чи тільки той, що працює в партії. Прихильники першого погляду (з Мартовим на чолі), що хотіли дати змогу вступати до партії і ліберальній буржуазії, осталися в меншості при голосуванні: відси й пішла назва „меншовики“ для таких соціалістів, що тягнули і тягнуть до згоди з буржуазією та заперечують непримиримість класових інтересів пролетаріату і буржуазії. На Заході таких соціалістів

називають ревізіоністами, бо там вони почали своє існування із критики (наче б-то ревізії), Марксової науки; автором цієї критики був німецький соціал-демократ Е. Бернштейн, що виступав у 1890-их роках із запереченням Марксової науки про революцію.

Прихильники другого погляду, що його висловлював В. Ленін, дістали більшість голосів, — тому їх названо більшовиками. Вони осталися вірні науці К. Маркса; вони дбали за те, щоб соціалістична партія дійсно мала класово-пролетарський характер і не пускала до своїх лав угодовців, що могли би завести партію на бездоріжжя.

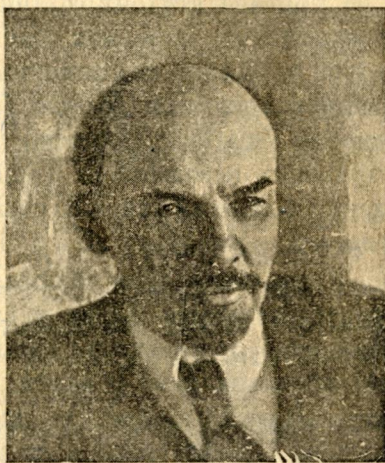
В той час, коли в російській соціал-демократичній робітничій партії зробився розкол, в українських національних соціалістичних групах, що осталися в РУП'ї, також позначилася різниця думок що-до завдань партії. Лівіша течія, що близько стояла до більшовиків, 1904 р. вийшла з РУП'а і утворила окрему партію, „Українську соціал-демократичну Спілку“; вона об'єдналася з Р. С. Д. Р. П. на правах автономної української секції.

У Спілці визначними діячами були Карась, Басок, Кавун, Антонович, Кириченко та відома письменниця Леся Українка.

Остатні члени РУП'а, під проводом Порша, Мазепи, Садовського Ткаченка та Винниченка, на з'їзді членів РУП 1905 р. ухвалили одкинути давню назву і прийняли нову: „Українська Соціал-Демократична Робітнича Партія“. Ця У. С. Д. Р. П. так само увійшла негайно до складу Р. С. Д. Р. П. на правах автономної української партії. У своїй тактиці вона близько стояла до меншовиків і, як побачимо, часто-густо навіть опинялася з українськими буржуазними партіями в одному національному таборі, коли треба було захищати інтереси української автономії.

Отак-то, у зв'язку із загостренням класових суперечностей на Україні, у зв'язку із загальним становищем Росії, назрівали умови для революції, що вибухнула 1905 р., — а разом кристалізувався соціалізм. У передреволюційних умовах він ступнево звільнявся од пережитків давнини, од шкідливих впливів сучасності. Програм робітничого руху позбувався угодовства і творив під собою твердий фундамент, що на ньому невагом прийшлося випробувати можливість пролетарської революції.

Та наразі цей програм не був ще єдиним. Він ще йшов довго окремими стежками в національних робітничих партіях і групах, хоч формально і з'єднаних одною організацією Р. С. Д. Р. П. Об'єднала х доперва за одно у великій революції комуністична партія більшовиків.

Н. Ленін.

Революція 1905 р.

Ми бачили, як важко билося громадянство України й Росії взагалі, в тенетах класових суперечностей. Селянська революція на Україні, 1902-1903 р., була передвісником того, що наступило 1905 р. Терор поодиноких революціонерів, що на переслідування робітничого руху та на криваве втихомирювання збунтованих селян відповіли масовими вбивствами царських посіпак, був блискавкою, що віщувала бурю 1905 р. Ці вбивства виконували колишні народовольці, тепер „соціалісти-революціонери“ (есери). Партія есерів виникла була 1901 р., одночасно на Україні (у Харкові) та в Росії (у Саратові) і об'єднувала в собі здебільшого революційну інтелігенцію, що прямувала до революції, спираючися головним чином на селянство. Згодом обидві партії злилися в одну загально-російську „Партію соціалістів-революціонерів“.

А тимчасом буря зближалася швидко. Буржуазія чула це і готувалася захопити владу у свої руки. Вона й на Україні була вже економічно дуже сильна і мала навіть свою партію. На Лівобережжі вона об'єднана була у великі підприємства—для добування вугілля, зване „Продуголь“, та для виплавлення чавуна, зване „Продамет“; на Правобережжі мала вона багацько цукрових заводів. Творячи з російською буржуазією одну цілість, вона пильно дбала про те, щоби при допомозі дворянського самодержав'я завчасу розбити робітничі організації, розвалити революційні партії і використати вибух бунтарського населення для того, щоби добитися в уряді конституції для себе.

Більшовики правильно відгадували ці плани буржуазії, що вела боротьбу на два фронти, і тому так уперто й виступали всюди проти якої-будь згоди із буржуазією,—хоч би вона була така вже ліберально-демократична, що нікуди.

З другого боку, дворянський уряд страшенно перелякався зросту робітничого руху та селянських бунтів. На Україні, бач, рівночасно із селянськими повстаннями, від 1901 р. ішли масові забастовки, що 1903 р. вилилися в генеральний страйк із виразно політичними домаганнями.

Уряд рятував себе військовими езекуціями,—але це не дуже-то помагало. Тоді він узявся до иншого способу, що мав припинити грізну небезпеку революції.

Він став провокувати селян на єврейські погроми. При допомозі платних агентів та поліції він дійсно призвів селян на злочинства проти міського населення: вони кидали грабувати панські маєтки, а йшли у город знущатися з євреїв. Криваві погроми пройшли по всіх більших містах України; найгрізніші вони були в Одесі та Бердичіві, де тисячами загинувало населення. Убивали всіх без розбору, старих і малих, жінок і чоловіків, бідняків і багатіїв.

З робітниками уряд учинив иншу штуку. При допомозі свого шпигуна-провокатора Зубатова царська поліція стала організувати ле-

гальні робітничі організації, що мали завдання боротися виключно за поліпшення свого економічного положення: у цей спосіб уряд надіявся відвернути увагу пролетаріату від політичної боротьби. В Одесі Зубатову вдалося навіть утворити такий „Союз робочих по металу“; але робітники швидко вгадали провокаторство, і вся зубатовщина пішла в-нівець.

А тут учинилася-саме нещасна війна з Японією 1904 р. Ця війна призвела до нових ще селянських заворушень, до нових робітничих страйків. Проти уряду одверто виступила вже й буржуазія, об'єднана в київському „Союзі Освобождения“, домагаючися скликання весросійських установчих зборів, що мали виготовити конституцію для Росії. Уряд приневолений був уступити з дотеперішнього свого становища і 6 серпня 1905 р. проголосив скликання „Державної Думи“ із представників станів держави.

На Україні заметушилися всі партії, намагаючись провести у Думу своїх кандидатів. В Полтаві відбувся всеукраїнський з'їзд селян, що ухлатив домагатися автономії України і вивласнення поміщицької землі. Появилися зразу українські газети та книжки, потворилися громадянські організації культурні і політичні; всі надіялися, що ось-то тепер буде конституція і разом автономія. Тільки більшовики неймовірно ставилися до Думи і рішили її бойкотувати, готуючися разом до озброєного повстання проти самодержав'я і буржуазії вкупі.

У грудні 1905 р. почалася революція. Робітничим масам зневірилася остаточна добра воля уряду, після того, як він 9 січня 1905 р. казав стріляти в мирну депутацію до царя, що її проводив провокатор під Гапон. Всюди на взір Москви творилися Ради робітничих депутатів, що мали озброєною рукою встановити радянську владу на Україні та в Росії. Почалися криваві бої війська з робітниками; робітництво піднесло гасло утворення робітничої республіки та скасування поміщицьких і буржуазних маєтків—Харків, Київ, Одеса, Маріуполь, Миколаїв, Таганрог, Катеринослав, Полтава, Луганськ, Ростов та інші міста вкрилися барикадами.

Та революція не вдалася,—спершу в Москві, а далі й на Україні придушено її вельми криваво. Не вдалася вона тому, що не пішло за нею однастайно селянство, придурманене конституцією та обіцянками угодівців, що землю можна одержати і без бою, просто голосуванням у Думі. Не пішла й армія, що на неї революціонери покладали такі великі надії, гадаючи, що нещасна війна повернула її проти офіцерів і царя. Були, правда, де-не-де військові бунти, приміром, у Харкові. Полтаві, Катеринославі, Одесі й Києві,—але виступали тут незначні групи, так що їх легко втихомирено. Найгрізніший бунт був між матросів у Севастополі,—та й його ліквідовано, при допомозі вірних козачих полків.

Таким чином, революцію 1906 р. остаточно було здушено. Правительство тішилося перемогою, і першу Думу, що зібралася в квітні

1906 р., вже в липні того ж таки року розігнало. Навіть опозиція буржуазії проти жорстокости царських посіпак, що обмежувалася самими промовами, видавалася урядові небезпешною. А особливо налякала його позиція українських депутатів, що вперто домагалися автономії України.

Треба згадати, що національне питання на Україні з приводу думських виборів набрало особливої гостроти. Українські ліберали, демократи і радикали, що йшли рука в руку з кадетами, провели в Думу 30 своїх депутатів, українські соц.-демократи із Спілки спершу вагалися, чи брати участь в думських виборах; але патріотизм їхній переміг і вони, вкупі з УСДРП, мали в Думі 14 своїх представників. Правда, в Думі вони не об'єдналися з українськими націоналістами, але не пішли все-таки з більшовиками, що вели пропаганду за бойкот Думи. Згодом, коли царський уряд під проводом славного Столипіна скликав II Думу, в лютому 1907 р., то в ній вони вже об'єдналися з українськими дрібно-буржуазними і буржуазними партіями: вони утворили з ними український блок, що мав 51 посла. Цей блок мав спільними силами домагатися автономії України з окремим соймом, українізації шкіл та урядів, скасування поміщичої приватної власности на землю, наділення нею селян та проведення охорони робітничої праці.

Одначе, й ця Дума недовго прожила: Столипін розігнав її в червні 1907 р. призначив вибори у III Думу, допускаючи в неї тільки чорносотенних поміщицьких депутатів. Навіть руську ліберальну буржуазію було обмежено при нових виборах, не говорячи вже про українців. Після короткої конституційної доби почалася реакція; сп'яніле від побіди дворянство взялося з корінними виривати „мазепинство“ та соціалізм, що однаково загрожували самодержав'ю.

Р е а к ц і я.

Придушення революції 1905 р. було крутим поворотом у громадянських відносинах на Україні.

Царський уряд із дворянством тішився своєю перемогою. Вибори до III Думи пройшли для нього як-найкраще: в Думі зібралися самі попи та чорносотенні поміщики. Робітників і селян було в ній дуже мало, мало й ліберальної буржуазії. Уряд заздалегідь подбав, щоби Дума стала слухняним знаряддям в його руках і, при допомозі жандармів та поліції, провів у неї тільки „благонадежних“. Тепер вони з усієї сили помагали урядові вкривати Україну шибеницями, помагали закривати газети, товариства, читальні та просвіти, вишукували всіх підозрілих, що вмиль опинялися або в Сибіру або в тюрмі. Настала доба диктатури вірних поміщиків та провокаторів. Всі вольности, що явилися 1905 р., Столипін, цей тигр у людській шкурі, скасував, а на їх місце заведено було військово-польові суди, що без милосердя мордували політичних проступників.

Повстає питання, чому ж це уряд Столипіна почувся зразу настільки безпечно, що так гостро взявся нищити всяку опозицію проти себе?

Відповідь стане ясна, коли зважимо, що всяка невдача спричиняє моральний упадок серед переможених.

Так було й тепер. Буржуазія побачила, що революція їй нічого не дасть, бо повсталі селянські маси добиваються землі, а робітництво хоче забрати в буржуазії заводи й фабрики. Вона швидко розібрала, до чого йдеться, і пішла тепер на службу царатові, збуваючи з себе своєю покірливістю всяке підозріння в демократизмі. Вона стала, як каже народне прислів'я, нижче трави, тихше води, і, дбаючи придобитись владі, ще й помагала їй у страшному терорі. Вона почула в робітництві свого смертельного ворога.

А селянство? Столипінський уряд хитро-мудро повів справу так, що як раз провідці повстань стали тепер його прихильниками. Він видав 9 листопаду 1906 р. закона, що ним дозволяв творити хуторські хазяйства, чи-то шляхом виділювання із громад окремих самостійних господарств, чи-то шляхом скупівлі ґрунтів у незаможного селянства. По виданні цього закону на Україні глитаєцький елемент жадно кинувся скуповувати землю у сільської бідноти. Ця біднота, втішаючися новим законом, що дозволив їй продавати землю, пропивала її по монополках та збувала за безцінь. На селі зробилася велика переміна. Которі землю продавали і, пропивши гроші, мандрували потім світ за очі, шукаючи кращої долі в Сибіру, у Туркестані та в Америці; которі—знов за хліб та за гроші, шматок за шматком скуповували собі землю, багатіли просто-таки на очах та дякували урядові, що так мудро повів справу.

Ця переміна утворила на селі сильну опору поміщицької реакції,—глітаїв, капіталістично-селянські кола. Вони тепер разом із поміщиками експлуатують бідняків та тягнуть великі бариші із свого господарства. Влада охоче допомагає їм вивозити збіжжя за границю, де знову настав на нього попит, а за це в подяку глітаї допомагають їй виловлювати соціалістів.

На ці-то два чинники, буржуазію і глітаїв, надіявся поміщичий уряд, коли брався за реакцію на Україні. Маючи у своїх руках Думу, спираючися на сільського глітая, що забув на хвилю свої автономні гасла, та на услужну буржуазію, що відпекалася свого недавнього демократизму, скажена поміщицька влада гуляла тепер по Україні до схочу, упиваючися кров'ю робітників та незаможного селянства. Крім зазначеного, була ще одна велика причина, що поміщича влада купила собі буржуазію: вона взялася оберігати буржуазну промисловість од робітничих організацій—професійних спілок, а з другого боку—допомагала буржуазії своєю протекційною політикою, се-то давала змогу дешево вивозити свій крам за границю та продавати його там з гарним баришем.

Коли за кордоном руський крам цінувався низько, то уряд покривав навіть утрату з казни,—щоб тільки руська буржуазія змогла за кордоном робити конкуренцію буржуазії інших країн. Це довело до того, що, приміром, цукор український продавано в Англії чотири рази дешевше, аніж у себе дома. Охорону-знов буржуазії од професійних спілок справляв уряд у той спосіб, що просто розганяв ці спілки та забороняв засновувати нові. А треба знати, що професійний рух на Україні на початку XX ст. сильно виріс, надто в часи конституції 1905 і 1906 р. Він міг стати грізним суперником буржуа-

Виряжають новобранців.

зії: в його можливості було керувати страйками та піддержувати страйкову дисципліну. Тепер професійних спілок не стало, і буржуазія не лякалася більше страйків,—хто мав їх організувати тепер? Що більше, вона починає сама тепер організувати локавти, себ-то закриває на якийсь час свої заводи, щоб позбутися неvigідних робітників, а потім приймає нових, податливіших.

Невдача революції 1905 р. спричинила упадок настроїв серед соціал-демократів. Меншовики одверто виступили тепер із критикою більшовиків та революції 1905 р.,—мовляв, що не треба було її починати. Вони пропонували навіть ліквідувати Р. С. Д. Р. П., як підпольну, революційну організацію, і перемінити її в сумирну легальну партію, намірялися утворити в рамках існуючого закону про товариства „широку робітничу партію“. Такі думки стали з'єднувати собі в рядах соціал-демократії багато прихильників; їх звано ліквідаторами. Більшовикам, і тим приходилося багацько працювати, щоб не допустити ліквідаторства у свої ряди.

Під ударами реакції впала „Спілка“. Підчас революції вона мала вже сильну організацію, мала по всіх більших місцях свої партійні комітети, звані „вільні громади“. Тепер під ударами провокації вони розпадалися, і „Спілка“ вже 1908 р. перестала існувати, як окрема партійна організація. Її члени розбіглися: котрі перейшли до У.С.Д.Р.П., котрі до більшовиків, а котрі й зовсім закинули політичну роботу.

Поміщицька диктатура, що ослабила партійні соціалістичні організації, звернулася zarazом проти ненависного їй „мазепинства“. Вона утворила у Києві патріотичну руську партію з панів і поміщиків, названу „Союз істинно-руських людей“, що нею керував відомий україножер граф Бобринський та єпископ з Холму Євлогій; zarazом у Києві втворилася ще одна така організація, „Двуглавий орел“. Обидві організації кинулися тепер разом із жандармами нищити національні українські організації та замикати у тюрми видатних діячів національної автономії. Та їм не досить було переслідувати українських автономістів у Росії, вони стали посягати за втікачами й за границю. В Галичині на казенні гроші вони утворили сильну москальофільську партію з Дудикевичом на чолі; при посередництві панів ця партія ширила ідею „єдиної неділимої“ серед темного галицького селянства.

Під ударами російського великодержавного патріотизму націоналізм на Україні знову завмер, знову притихла політична думка, пригасало письменство, що найшло свій вираз в творах Панаса Мирного, Коцюбинського і інших, яскраво змальовуючих сучасні змагання класової боротьби. Уряд заборонив навіть святкувати пам'ять Т. Шевченка. Культурне і політичне життя, як бувало й перше, переходить із російської України до Галичини, де існували українські школи, де українська культура мала такий осередок, як Наукове Товариство ім. Шевченка. До галицького університету вимандрувало в цей час багацько університетської молоді із проф. Грушевським на чолі. Ця молодь пробувала об'єднати українські соціал-революційні гуртки в одну „Українську соціал-революційну партію“, але спроба ця не вдалася. Згодом, 1909 р., вона утворила була окрему українську терористичну групу „Оборона України“, щось на лад „Бойової організації“ російських есерів; однак, і ця організація розпалася: її члени емігрували за границю, або попали в тюрму.

Великодержавний імперіалізм і світова війна.

В той час, коли на Україні лютувала чорна реакція, направлена, з одного боку, проти соціалістичного руху та робітничих організацій, а з другого—проти зміцнілого українського націоналізму, в цей час за її плечима промисловий капітал зростав у велику силу. Він мав уже велитенські підприємства, що виховалися під охороною протекційної політики. Ці промислові підприємства стали тепер об'єднуватися з банками, щоб захонити до рук монополію виробництва

і збуту. Такі об'єднання, звані синдикатами і трестами, появились ще до революції 1905 р.; тепер вони набрали сили та давали почин новим. Таким чином, в Росії розвивалося те, що називається фінансовим капіталізмом, себ-то така форма капіталізму, що об'єднує торговий капітал із промисловим в одно підприємство.

Фінансовий капітал на Україні творив одну цілість із російським і, таким чином, володів безмежними просторами землі, багатими на сировину. Але йому й цього було мало: він став шукати ще нових земель, щоб загарбати і їх під себе, зробити з них нові колонії для російської буржуазії та тягнути з них нові бариші. Через це-то й вибухла давніше японсько-російська війна 1904 р.: Росія хотіла заволодіти берегами Тихого океану, що на них гострив зуби японський капітал. Тепер російський фінансовий капітал бажав забрати багаті землі в Азії, що належали до Турції, та загорнути під свою владу Дарданельську протоку, що належала так само до Турції і замикала російським кораблям вихід із Чорного моря.

До того ще російський фінансовий капітал бажав покорити своїм впливом дрібні слов'янські держави на Балканах і вічно сварився за них із Австрією, що й собі хотіла всадовитися там; в 1912 р. через ці Балкани ледви не прийшло до війни між Росією та Австрією. На Галичину російський капітал так само гострив зуби, бо там були багаті копальні соли та нафти. Через це він і платив стільки грошей своїм агітаторам за їхню пропаганду на користь „єдиної неділимої“; через це й ненависний був йому український автономізм, котрий не тільки був перешкодою в поході на Галичину, а ще й намагався позбавити російський капітал панування над такою багатою колонією, як російська Україна.

Таку політику капіталу, направлену на загарбання нових земель та на вдержання підлеглих, називаємо імперіялізмом. Політика російського уряду відносно України стала імперіялістичною не в двадцятому тільки столітті: відколи тільки Україна перейшла під нього, він постійно нищив всяке коріння українського націоналізму; і що дужче він ріс у силу, то важче наполягав на прокляте „мазепинство“, що могло вирвати Україну спід його гніту.

Тепер, після революції 1905 р., він ще пильніше став стежити за „неблагонадежністю хахлів“. Він не то що забороняв друкувати українські книжки та вчити дітей українською мовою; він старався ще вести між селянством таку пропаганду, що все, мовляв, було б гаразд, як би не „жиди та соціялісти“. 1912 р. в Києві він організував був при допомозі чорносотенців голосний тоді процес, що в ньому обвинувачував єврея Бейліса за ритуальне ніби-то вбивство православної дитини. Видима річ, що все це була чиста видумка; ніхто ніде не чував, щоби євреї потребували на своїх празниках християнської крові. Але правительству треба було задурманити темне селянство ненавистю проти євреїв, як уже дурманило воно їх вірою

у спасіння на тому світі; йому треба було голодну і безземельну масу селян пхнути на нові погроми, щоб вони забули за поміщицьку землю, що на неї знову стали косо дивитися, щоб не пятакали язиками про якусь-то волю.

Тимчасом, після де-якого замирення в робітничому рухові, від 1911 р. почалася знову хвиля страйків. Причиною цього оживлення робітничого руху був страшний визиск робітництва фабрикантами. До того ще буржуазія внесла у III Думу новий законопроект, що установляв 12—15-годинний робочий день,—не рахуючи сюди різних додаткових праць, що їх міг заводити усякий підприємець. В наслідок цього законопроекту розгорілася нова страйкова боротьба, що пройшла 1912 р. по всій Росії; ці страйки були також протестом проти вбивства робітників, що сталося в Сибіру, на річці Лені: тут-бо розстріляли козаки, 6 квітня 1912 р., 170 робітників. У відповідь на страйки посипалися нові розгони професійних організацій, а разом, протягом 1913—1914 р., фабриканти безупинно переслідували робітництво організованими локавтами.

Видима річ, що в таких умовах мусив віджити знову терор революціонерів проти царських посіпак. У Києві, 1911 р. у вересні, вбиває Богров Столипіна, що приїхав із царем на відкриття пам'ятника Олександрові II. За вбивством Столипіна йдуть замаху і вбивства менших царських посіпак. 1912 р. українські революціонери організують навіть на Полтавщині та Харківщині бойові відділи, що мають провадити терор проти правительства та поміщиків.

Політична боротьба на Україні стала знову оживати. Робітничий рух під впливом більшовиків почав знову ставити політичні домагання. Коли в 1912 р. призначено вибори до IV Думи, український пролетаріят, не зважаючи на всякі перешкоди з боку уряду й буржуазії, послав-таки до неї двох своїх депутатів: Петровського з Катеринославщини та Муранова з Харківщини. 1913 р. деякі депутати з України почали в Думі гострі напади проти правительства, з приводу його україножерчої політики; але Дума, вкупі з „малоросами“ Скоропадським, Родзянком та іншими, похвалила русифікаторську політику правительства.

Разом із революційним рухом став відживати на Україні націоналізм.—Український глитай, збагатівши підчас реакції, став знову прилещуватись до революційної стихії мас, бажаючи посісти поміщицьку землю; а що одержати її при існуючих порядках було неможливо, то він знову заговорив про автономію для України. Діячами автономного руху стали в цей час українські кооперативи; вони об'єднували в собі дрібний український капітал, що його немилосердно заїдав великий капітал інших націй. Рятуючися од загибелі, дрібний капітал став єднатися в кооперацію, і помалу кооперативний рух, що його батьком вважають Левицького, став головним ворогом фінансового капіталу, а тим самим і його імперіялістичної політики на Україні.

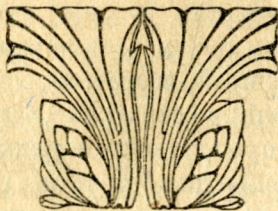
В таких-то обставинах першого серпня 1914 р. почалася війна між Росією та Австрією, що розвинулася потім у всесвітню війну. Причина її—знані вже нам імперіялістичні домагання не тільки Росії і Австрії, а ще й інших великих держав Європи, головним чином Англії та Німеччини. З одного боку станули Росія, Франція, Бельгія, Японія та Англія,—ніби-то в обороні беззахисної Сербії, з другого Австрія і Німеччина. Згодом до Антанти пристали ще Італія та Америка, до центральних держав—Турція та Болгарія.

Війна спершу викликала загальне захоплення у Росії. Під впливом патріотичної агітації буржуазії, що затіяла війну, припинився на якийсь час революційний робітничий рух. Навіть між визначними російськими соціал-демократами віджив російський патріотизм, і вони погоджувалися на війну, вимовляючися тим, що це, мовляв, війна оборони проти німецького імперіялізму.—Такий відомий соціаліст, як Плеханов, і той став між оборонцями, себ-то між тими соціалістами, ще погоджувалися на війну.

Такі оборонці найшлися не тільки в Росії, а й у Франції, Німеччині, Австрії та Англії. II Інтернаціонал, що недавно виступав проти війни взагалі, розпався; його організації (з виїмками, правда) голосували за військові кредити та закликали своїх земляків до „оборони вітчизни“. Недавні вороги буажуазії, що спільно боролися з нею, стали тепер у вороже один до одного становище і згуртувалися по національних таборах, побратавшись кожний із своєю буржуазією.

В Росії сами-лиш більшовики гостро виступили проти імперіялістичної війни, заплативши за це тюрмою і засланнями до Сибіру. Заслано й українських більшовицьких депутатів, Петровського і Муранова, за те, що голосували в Думі проти війни і воєнних кредитів.

Патріотичні почування швидко, однак, минулися. Старий боляк нарвав здоровенно, і класові суперечності показалися з нечуваною силою. Імперіялістична політика російської брржуазії потерпіла через півроку невдачу; замість патріотичного захоплення в громадянстві з'явилася глибоке розчарування. В повітрі знов запахло революцією.

ЧАСТИНА IV-та.

В Е Л И К А Р Е В О Л Ю Ц І Я.

Кінець самодержав'я.

На початку війни імперіалістичний політиці російської буржуазії пощастило: вона не тільки що припинила наступ німецьких і австрійських військ на Польщу, а ще й зайняла, під зиму 1914 р., всю Галичину по самий Краків. Небезпека повстання польських націоналістів, що прямували до втворення самостійної Польщі під зверхністю центральних держав, минула,—навіпаки, Росія прихилила польський патріотизм на свою сторону, обіцяючи йому по скінченні війни повну автономію під зверхністю Росії. На ділі були це, звичайно, пусті слова, бо на втрату Польщі з її промисловістю російська буржуазія ніяк не могла погодитися. Доказом тому було хазяїнування російської влади в Галичині, що на неї гострили зуби й польські пани. Вона порядкувала в ній, як у російській провінції, заводила російську мову по школах і урядах, вивозила в Сибір галицьких самостійників-українців, робила єврейські погроми.

Наступ російського війська тривав недовго: весною 1915 р. почався у травні супротивний нестримний наступ центральних держав, що вигнав російські війська не то з Галичини, а і зо всієї Польщі, Холмщини та з части Волині й Полісся. Польські націоналісти зразу повернули в бік Австрії й Німеччини, що формували польські легіони для боротьби з Росією і в листопаді 1916 р. проголосили польську державу під своєю зверхністю, обіцяючи прилучити до неї й Галичину.

Це був величезний удар для імперіалістичної політики російської буржуазії; за ним слідували нові. На окраїнах Російської імперії, між підлеглими народами став зростати національний рух, що прямував до автономії під зверхністю центральних держав; надто сильний цей рух був на Україні.

Ще на початку війни в Галичині утворилася „Головна Українська Рада“ із представників націонал-демократичної, радикальної та соціал-демократичної партії; вона мала на меті відірвати Україну від Росії, злити її з Галичиною і утворити українську державу під зверхністю центральних держав. Для боротьби з Росією вона організувала український легіон січових стрільців; цим вона думала з'єднати собі буржуазію центральних держав, що робила обіцянки направо й наліво, хоч сотнями і тисячами вішала в той самий час галицьких селян, за якусь-то, мовляв, зраду.

Головна Українська Рада увійшла в тісний зв'язок із другою політичною організацією, що виникла між емігрантами з російської України; це був „Союз визволення України“. Він повстав, так само на початку війни, із представників закордонних груп українських соціал-демократів та соціалістів-революціонерів; на чолі його стояли М. Залізняка, А. Жук, Донцов та Меленевський. Союз визволення України розвинув при допомозі центральних держав велику пропаганду за самостійність України.

Діяльність Союзу спершу обмежилася виданням маніфесту до народів світу та пропагандою у закордонній пресі; але в 1915 р., після великої поразки російського імперіялізму, Союз почав свою пропаганду і на російській Україні. Центральні держави, головним чином Німеччина, сильно його на те спомогали: вони знали, що національна революція на Україні, закривши Росії доступ до Чорного моря, буде для неї смертельним ударом; їм усміхалася в майбутньому експлуатація багатой України. Вони знали, що Україна, не маючи власної буржуазії, не зможе жити самостійно, а перейде під їхню зверхність.

Так почався на Україні від 1915 р. новий націоналістичний рух. Керівники його вважали себе за соціалістів, а в дійсності браталися з імперіялізмом центральних держав, росли на його гроші і, прикриваючись гаслом самостійної України, готували трудящому люду українському нові кайдани. Правда, українські соціалістичні есерівські групи, що працювали в підполлі на Україні, не всі пішли за тим гаслом і виступали проти братання з закордонною буржуазією; але почасти й вони заражувалися загальним самостійницьким настроєм.

Тимчасом на Україні, та й у Росії взагалі, сильно вже починало клекотіти. Селянство стогнало під тягарем війни, пролетаріят терпів страшну нужду через дорожнечу; а уряд іще показував попередні фабричні закони, побільшив робочий день, широко запровадив жіночий і дитячий труд та вивозив із Сибіру дешевого робітника (як, приміром, китайців та корейців), що робив конкуренцію робітникам російським. При нужденній платі та високих цінах на продукти робітництву вельми тяжко приходилося жити. Отже не дивно, що пролетаріят знова почав страйкувати за поліпшення економічного свого становища. Надто розвиваються ці страйки в 1915 р., домагаючись уже не тільки підвищення заробітної платні, а іще й закінчення нелюдської кривавої війни. Де-далі все частіше появляються вуличні демонстрації із кличами: „Хліба, спокою і волі!“.

Правительство спершу старалося якось зацитькати робітників, та коли це не помагало, взялося за практиковані вже здавна репресії; приходять уже до сутичок між військом та робітництвом.

А тут на лихо почалося невдоволення ще й серед дрібної буржуазії, що охолола вже у своїх патріотичних почуваннях. Загальне невдоволення захопило далі собою і велику буржуазію, що причину невдач на фронті вбачала в недотепному дворянстві та в самодержав'ю.

Вона добре почувала, що ніхто не схоче класти на фронті свою голову, коли на царському дворі панує розпуста, коли дворянські чиновники безконтрольно крадуть, що під руки попало, і про все це знає населення та армія; а між тим буржуазії за всяку ціну треба було довести війну до кінця, бо ж ніхто інший, як вона її затіяла, і війна велася виключно в її інтересі. До того ще з'являється в буржуазії тривожне передчуття, що ось наближається неблагана революція, готова змести і її разом із самодержав'ям. Армія та населення що-разу голосніше показували своє невдоволення; робітництво зовсім уже одужало від патріотизму під впливом страшного свого становища та пропаганди більшовиків, що від початку війни виступали проти війни.

І от, щоби випередити революцію робітників і селян, буржуазія сама в березні 1917 р. зробила революцію. Державна Дума вимусила 3 березня відречення Миколи од престолу і на місце самодержавної влади встановила в Росії владу буржуазно-демократичну, з Тимчасовим Урядом на чолі. Керівниками Тимчасового Уряду стали: кадет Мілюков, поміщик князь Львов та дрібно-буржуазний соціаліст Керенський. Новий уряд видав зараз до народу маніфест, взиваючи всіх боронити „отечество“, себ-то інтереси буржуазії, та довести війну „до побідного кінця“.

Так скінчилося в Росії панування дворянського самодержав'я і почалася влада буржуазії, що незабаром і сама загинула під ударами пролетарської революції. Погляньмо тепер, що діялося в цей час на Україні.

Національна революція.

Проголошення в Росії республіканської конституції та братання буржуазії з меншовиками і есерами спричинило на Україні крутий поворот. Орієнтація на визволення при допомозі центральних держав зразу де й ділася. Вчорашні самостійники - германофіли почувалися нараз патріотами буржуазної російської республіки, надіючися в її конституційних рамках здійснити свої автономні мрії.

Така зміна орієнтації стане для нас зрозуміла, коли зважимо, що центральні держави, проголосивши 1916 року польську державу, нічого не робили в напрямку здійснення своїх обіцянок щодо України, та ще й збиралися віддати Польщі Галичину. Отже, доки в Росії було самодержав'я, Союз визволення України держався ще германофільської орієнтації, надіючися, що хоч як не буде, та все-таки легше житиметься, аніж дотепер, під п'ятою царських жандармів. Тепер, однак, тієї п'яти не стало, в Росії була ніби-то „воля“—по що ж було їм тепер пхатися на Захід, на непевну долю. От тому-то вони і уробилися патріотами буржуазної російської республіки. Що більше, навіть галицькі самостійники, такі вірні Габсбургам, що їх названо Тирольцями сходу,—і ті стали споглядати тужно за Збруч,

у сторону Росії, бажаючи об'єднатися з російською Україною.—Чей же там конституція, а до того вкуї з подніпровцями лекше буде захищати себе і од москвинів і од поляків,—думали вони.

Отакі плани стали снуватися в головах самостійників по сей і той бік Збруча з нагоди березневої революції в Росії. Ідея автономної України під протекторатом центральних держав замінилася в ідею об'єднання України під зверхністю Росії. По Україні починають швидко організуватися українські національні ради, відбуваються національні з'їзди. Всі вони заявляють про свою лояльність до нового уряду та про свою згоду піддержати Тимчасове Правительство у війні проти центральних держав, коли б тільки дали їм автономію України. На з'їздах цих недавні германофіли цілувалися й обнімалися з недавніми своїми ворогами, кадетами, чіпляли жовтоблакитні бантики та правила врочисті молебні з попами і хрестами.

Український націоналізм ріс, як на дріжджах. 16 квітня відбувся Національний Конгрес у Києві, що обрав із себе Центральну Раду, із Грушевським на чолі, доручаючи їй випросити у Тимчасового Правительства автономію для України.

Заразом в душній атмосфері національного дурману відбулися партійні з'їзди, що всі вирішували одне питання—української автономії. 6 квітня відбулася парада українських поступовців, що назвали себе тепер Союзом українських автономістів-федералістів; була це чисто буржуазна партія, хоч і назвала себе згодом партією соціалістів-федералістів. У неї була своя газета в Києві „Нова Рада“; на чолі партії стояли Єфремов, Ніковський, О. Шул'гін та В. Дорошенко.

Підчас Конгресу відбувся установчий з'їзд української партії соціалістів-революціонерів. Вони дотепер організованої партії не мали, а мали тільки поодинокі гуртки, що працювали вкупі з російськими есерами. Значіння на Україні вони дотепер не мали майже ніякого, бо широкої роботи не вели вже від 1912 р.; з масами звязані не були, а членів своїх набирали здебільшого із студентської молоді. Рівночасно із з'їздом есерів відбулася під проводом Винниченка, Порша та Антоновича конференція українських еседеків. Вона, як і буржуазні партії, ухвалила добиватися за всяку ціну автономії України, при чому заявила, що саме справа автономії не дозволяє їй об'єднатися тепер з Р. С. Д. Р. П. Її органом була київська „Робітнича Газета“.

Національний патріотизм зайшов і в армію. На фронті і в тилкових частинах стали формуватися окремі українські національні частини. 18 травня в Києві відбувся вже військовий з'їзд українських офіцерів і салдатів, що ухвалив домагатися в Центральній Раді, щоб вона проголосила автономію України і створила національну українську армію. Він навіть вибрав споміж себе „Український Військовий Генеральний Комітет“ під проводом Потлюри, що мав виконати ухвалу з'їзду.

Такий ріст українського націоналізму на смерть перелякав російських імперіялістів. Вони, прогнавши нездарного Миколу і дворян, готувалися йти походом на Галичину та відбирати Польщу, а тут їм під боком заговорили про автономію та стали дробити армію. Російська буржуазія знала гаразд, чому це українські самостійники так завзято добиваються національної автономії: це ж піднімав голову дрібний капітал, дрібна буржуазія, що бажала ліквідувати на Україні великий капітал, позбавити влади велику буржуазію та забрати землю в поміщиків. Гаслом політичної автономії прикривано похід глитаю на поміщика, ремісника з кооперативу на капіталіста, української інтелігенції на російську. Цього буржуазія злякалася і, коли до неї у Петроград прибула делегація від Центральної Ради просити автономії, вона рішуче їй відмовила.

Тимчасом у Києві зібралося два з'їзди: селянський і військовий. Коли делегати Центральної Ради сповістили обидва з'їзди про відповідь Тимчасового Уряду, вони постановили, щоби Центральна Рада сама проголосила автономію України, не оглядаючися більше на згоду Тимчасового Уряду. Так і сталося: 24 червня Центральна Рада проголосила універсалом українську автономію та втворила окремий уряд для України, „Генеральний Секретаріят“, що в йому головував Винниченко. До Генерального Секретаріату (щось ніби-то на лад міністерства) вступили представники всіх українських партій; перед у ньому вели, однак, українські еседеки, що, задурені національним дурманом, забули на соціальну революцію і злигалися з офіцернею та глитаєм во ім'я самостійности. Російська буржуазія бачила, що український дрібний капітал не на жарт береться до діла; а щоб штиками розігнати сепаратистів, на це у неї не ставало відваги. На галицькому фронті, під командою Брусілова, вона готувала наступ на Австрію, а тому їй треба було за всяку ціну спокою на Україні. Таким чином, обставини змусили її погодитися з Центральною Радою, і вона вимовила собі лиш одно, щоби Центральна Рада допомгла їй у поході на Галичину; Центральна Рада також де-що поступилася в домаганнях автономії. В наслідок переговорів явився II універсал Центральної Ради 15 липня та декларація Тимчасового Уряду; Тимчасовий Уряд визнавав Генеральний Секретаріят, але з умовою підлеглості його Тимчасовому Урядові.

Так завершилася на Україні національна революція. Український націоналізм станув на дорозі російському імперіялізмові; він намагався повалити на Україні велику буржуазію та розірвати пута єдиної невідимої,—в цьому була його революційність. Але революційним він був лиш остільки, оскільки в Росії і на Україні панував ще великий капітал, оскільки існували ще поміщики та банкири з великими промисловцями; коли на Україні і в Росії великого капіталу не стало, то цей самий дрібно-буржуазний націоналізм став контр-революційним. Він об'єднався навіть із великою буржуазією, щоб

при її допомогі вдержатися при владі та відгородитися від наступаючої нової революції на Україні, пролетарської революції.

Пролетарська революція.

Що являв собою національний рух, коли заговорив так голосно на Україні?

Ми вже чули, що він у відношенні до великого капіталу був революційним. Але його революційність випливала із боротьби за владу дрібного капіталу на Україні; вона була хлилева, минаюча і існувала доти, доки українські інтелігенти і глитаї із Центральної Ради не добилися тієї влади, куди, правда, та все таки влади. Націоналізм український тому й ставив питання про політичну революцію: йому тільки й треба було, щоб вигнати російських чиновників та посадити на їх місце своїх, вигнати російських офіцерів та замінити їх своїми; через це він і ставився так гостро до Тимчасового Уряду. Але для того, щоб удержати владу, націоналісти українські мусили придобритися до трудового народу: на самих інтелігентах та глитаях їхня влада держатися не могла. І ось вони роблять в універсалі гарні обіцянки народові, що, мовляв, заберуть землю в панів та роздадуть її селянству. Це були, звичайно, тільки обіцянки; Центральна Рада, хоч і говорила про вивласнення поміщицьких земель, та робити цього зразу не хотіла, а відкладала до установчих зборів. Чому? Бо коли б вона таке вчинила, міг би ще де-хто подумати, що вона обільшовичилася, що вона до влади нездатна; а їй треба було, щоб її владу визнали не тільки російські буржуа, а ще й заграничні держави. Ради цієї ласки панської вона, хоч і бралася до боротьби з російським капіталом, але робила це так, щоб, як то кажуть, „і вовк був ситий і коза ціла“: селян дурила, що дасть землю, а з панами торгувалася за владу, обіцяючи їм, що якось із ними поладить.

Оця подвійна гра Центральної Ради перед масами, що ждали від неї землі і волі, та перед панами, що їм вона обіщувала поміч проти Австрії,—ця гра і виявила дійсну природу Центральної Ради. Вона не то допомогла буржуазії в поході на Галичину, а ще й послала туди свого губернатора Дорошенка, що мав вести в Галичині пропаганду за приєднання до російської республіки. Ганебна спілка Центральної Ради з російськими імперіялістами, правда, не вдалася, але шило таки вилізло з мішка: показалося, що в Центральної Ради не тільки пусті слова і обіцянки, а ще й якісь потаємні плани.

А тимчасом трудовий нарід довше ждати вже не міг. Стомлений безконечною війною, жадібно прагнучи землі та волі, він починав врешті бунтуватися проти панів, як своїх, так і чужих. Армія не хотіла йти наступом на Галичину, вона обирала свої салдатські ради, без офіцерів. Селяни брали силою землю в поміщиків і, не дожидуючися згоди Центральної Ради, ділили між себе панські маєтки. Робітники організували робітничі ради і готувалися на власну

руку вигнати фабрикантів та заводчиків. Центральна Рада*ставала для них чужа, бо вона не виступала в інтересі ані робітників, ані вбогого селянства. Боротьба її за автономію не цікавила робітників та селян, бо нічого їм не давала; вона цікавила самих інтелігентів, глитаїв та офіцерню.

Отак вирости на Україні нові класові супереки, супереки між працівниками та міщанським, дрібно-буржуазним націоналістичним рухом. Спершу вони губилися серед боротьби з великою російською буржуазією, не виявлялися так гостро; а тимчасом пролетаріят зміцнявся і готувався вигнати геть капіталістів із поміщиками та остаточно взяти собі до рук державну владу.

Нова революція була не за горами. Скрізь росло невдоволення; скрізь творилися робітничі та салдатські ради, скрізь став лунати, де-далі все голосніше, однастайний клич пролетаріату: „Вся влада радам робітників, селян та салдат!“ І перші піднесли цей клич більшовики, що одні стояли осторонь від братання буржуазії з дрібно-буржуазним соціалізмом меншовиків, есерів та українських самостійників.

Врешті, 7 листопаду, в Росії вибухнула таки ярким полум'ям нова революція, пролетарська. Робітники прогнали Тимчасове Правительство і взяли владу у свої руки; проголосили вивласнення без викупу земель, фабрик, заводів та банків, прогнали офіцерню, поміщиків і чиновників. В Росії народилася влада рад робітничих, салдатських і селянських депутатів. Українські соціалісти з Центральної Ради вкуші з українською буржуазією здорово перелякалися: чей же тепер приходила черга і на них, а їм так важко було зрікатися влади і віддавати її в мозолисті руки робітника і не-заможника!

Що ж діяти? Оставалася одна дорога: стати заодно із вигнаною з Росії буржуазією проти радянської течії на Україні. Течія ця щораз голосніше давала себе знати; стали бунтуватися навіть вірні дотепер полки Центральної Ради. А тут іще вигнані з Росії генерали та губернатори стали вихваляти Центральну Раду за її порядки, а втікачі з Петрограду, представники Антанти,—собі до неї зациятися. Всі вони обіцували їй поміч проти „більшовицької анархії“. Центральній Раді та колишнім соціалістам закрутилося від того в голові: адже їх шанували ті, що недавно ще держали їх цілими днями у передніх та говорити з ними не хотіли.

Центральна Рада і продася їм. Взялася розганяти більшовицькі частини та більшовицькі ради, обезбрювала червоне військо, що гонилося за контр-революцією на Дону. А коли Рада Народніх Комісарів у Петрограді заявила протест проти того, що Центральна Рада перепускає на Дін білогвардійське козаке військо, а обезбрює червоногвардійців, то Центральна Рада пристойненько собі вимовлялася: вона, мовляв, держить нейтралітет. Так попала вона у

контр-революцію та об'єдналася із своїм одвічним ворогом проти своїх-таки, українських робітників і селян, що на їх спині виросла у силу. Вона пробувала навіть іще довше їх дурманити, проголосивши III універсалом 17 листопада „Українську Народню Республіку“, та на цю вудочку ніхто вже не йшов.

15 грудня у Києві зібрався Всеукраїнський З'їзд робітничих, селянських та салдатеьких депутатів. Скликали його київські більшовики, щоб покінчити на ньому із Центральною Радою; але Центральна Рада, знаючи, на що заноситься, змобілізувала на цей з'їзд біля 2000 своїх депутатів. Одверто виступити проти з'їзду вона не важилася, щоб до решти не вразити населення. Зате таким шляхом думала перехитрити більшовиків та ще й мати з'їзд за собою: чей же тоді всі скажуть, що навіть з'їзд депутатських рад, і той ухвалив політику Центральної Ради!

Більшовики, побачивши, що за плани снує Центральна Рада, порішили вийти із з'їзду та оголосити його ухвали неправосильними. Та й правда, як міг цей з'їзд виявити бажання українських працівників, коли на ньому в десять раз більше було депутатів, ніж їх скликано,—і то депутатів, не вибраних ані трудовим селянством, ані робітниками, а призначених з гори агентами Центральної Ради. За більшовиками кинули з'їзд і ліві соціалісти-революціонери, і ліві незалежні соціал-демократи.

А треба знати, що в українських соціалістичних партіях від осени йшов розкол. Де-які члени вважали за доконечне змінити політику Центральної Ради і піти за голосом селян і робітників,—та їх було мало. Більшість українських есерів і есдеків уперто стояла за згоду з буржуазією, за те, щоб землю не відбирати в поміщиків задурно та щоб не касувати приватної власности, як цього домагалися більшовики. В УСДРП утворилася навіть у Харкові й Києві окрема група так званих незалежників, що одверто виступала проти політики Центральної Ради. Частина цих незалежників, як Врублевський, Буценко, Слин'ько, Медведів, Неронович та інші, пішла тепер за більшовиками проти Центральної Ради; інші ліві групи, хоч і не погоджувалися з Центральною Радою, та до більшовиків приставати не хотіли. Заважко їм було поривати цілком із українським патріотизмом. З Центральною Радою остався ще єврейський Бунд, що вкупі з меншовиками виступав проти більшовиків—осталися меншовики, хоча їм сіллю в очах був автономний патріотизм Центральної Ради.

На особливій нараді більшовики рішили перейти до Харкова. Там відбувався вже З'їзд Рад із Донецько-Криворізьської округи. Із цим-то з'їздом об'єдналися більшовицькі депутати з Києва та проголосили Харківський з'їзд першим Всеукраїнським З'їздом робітничих, селянських і салдатеьких депутатів. З'їзд проголосив радянську владу на Україні і обрав

із себе Центральний Виконавчий Комітет з головою Медведівим. Цей комітет зразу видав маніфест із постановою забрати землю у поміщиків і фабрики у капіталістів та наставив Народніх Комісарів із Скрипником на чолі.

Так виникло на Україні двовладдя: радянський, пролетарський уряд у Харкові та націоналістичний, глитайсько-інтелігентський, піддержуваний білогвардійщиною, у Києві. Між ними розгорілася тепер кривава горожанська війна. Була це війна між двома класами—пролетаріатом і незаможним селянством, з одного боку, та націоналістичними угодовцями і буржуазією—з другого. Війна ішла за те, чи має на Україні бути влада робітників і селян у спілці з радянською владою в Росії, чи влада самостійників, що захищала непорушну приватну власність.

Центральній Раді годі вже було обманювати довше українських робітників і селян гарними, але облудними гаслами: ніхто із працівників їй уже не вірив. По містах і селах пішли проти неї повстання. З боку Харкова стала наступати українська червона армія, розбиваючи петлюрівських гайдамак; в самому Києві вибухнуло грізне повстання робітників. Полки Центральної Ради одним переходили на бік червоної армії. Прийшлося Центральній Раді залишати Київ і, 2 лютого 1918 р., зайняло його червоне військо. Київ став червоною столицею радянської влади.

Боротьба за революцію з гетьманщиною.

Так довершилася на Україні пролетарська революція. Центральна Рада, проголосивши IV універсалом, уже на відході, самостійну українську республіку, втікла од своїх робітників і селян. Вона пригадала собі давню спілку з німецькою буржуазією і тепер подалася до неї, благаючи в неї порятунку од власного населення.

У Бересті, 9 лютого 1918 р., зложено було угоду з німецькими генералами, і цим договором Центральна Рада вдруге продала Україну буржуазії, закликавши її на Україну робити порядок німецькими багнетами. І все це робила вона для своїх інтересів, ради повернення собі втраченої влади.

Німецькі генерали радо поспішили на заклик Центральної Ради: їм, бач, треба було хліба для голодної армії, їм треба було сировини для воєнної продукції, а на Україні, не зважаючи на довголітню війну, всього цього було ще подостатком. Ради цього вони й рушили на Україну з Центральною Радою. В міністерстві Центральної Ради сиділи тепер українські есери з Голубовичем на чолі; українські есдеки з Винниченком уступилися од влади, покрівавивши собі руки безневинною кров'ю робітників і селян, що бажали волі й землі, а не самостійности.

Тимчасом Радянська Влада, переїхавши з Харкова у Київ, стала готуватися до оборони од німецько-гайдамацьких напасників:

організувала червону армію та скликала до Київа другий Всеукраїнський з'їзд Рад. Але німці наступали завзято і швидко посувалися під Київ і Радянська Росія на поміч Україні прийти не могла, приходилося рахувати на свої українські сили. Що ж могли вдіяти на швидку виставлені червоні полки, коли перед ними стояла в сотнях тисяч залізна німецька армія? Прийшлося Радянській Владі залишити

Повстанчий секретаріат.
(Аусем, Затонський, Кацюбинський, Бубнов та П'ятаков).

Київ, 1 березня 1918 р., а далі і всю Україну. Скликаний до Київа З'їзд Рад відбувався в Катеринославі 18 березня, та вдіяти вже нічого не міг.

Підчас відходу більшовиків із України відбулася в Таганрозі їхня нарада, котра мала вирішити, що робити далі. Нарада ця ухвалила боротьбу з наїздниками продовжувати, але вже підпольну, в нутрі самої контр-революції. Для керування цією боротьбою вибрала вона Повстанчий Секретаріат, проголосивши маніфест до населення, де сповіщала його, що боротьбі не кінець та що перемога пролетаріату неминуча.

На цій нараді сталася між иншим важна історична подія. Більшовики на Україні дотепер не мали окремої партії, а входили в одну партію з російськими більшовиками; вимоги боротьби за пролетарську революцію на Україні вимагали, однак, місцевого, українського

партійного об'єднання, що керувало б цією боротьбою. Ще підчас київського з'їзду 15 грудня 1917 р. було пороблено заходи заснувати таку партію, що об'єднувала би більшовицькі сили на Україні в рамках загально-російської партії більшовиків; там було навіть вирішено обрати Головний Комітет цієї партії, що її названо „Соціал-демократія України“. Тепер нарада визнала за потрібне назвати її „Комуністична партія більшовиків України“. Для вироблення уставу та програму партії обрано особливе Організаційне Бюро з т.т. Пятаковим і Скрипником на чолі; воно мало подбати і про скликання Установчого з'їзду партії.

Тимчасом на Україні панувала Центральна Рада; але влада її була тільки на папері, та й то недовго. На ділі на Україні хазяювали німецькі генерали, що ніяк не оглядалися на Центральну Раду. Вони видали на власну руку посівний закон, що ним заставляли селян засівати поміщицьку землю, повертали поміщикам їхні маєтки та збирали з населення контрибуції. Коли ж Центральна Рада та її міністри пробували німцям перечити, то німецькій генерал Гренер зовсім розігнав Центральну Раду, а міністрів із Голубовичем посадив під арешт. Ще більше, німецькі генерали знюхалися з поміщиками і 30 квітня посадили на Україні гетьманом царського генерала Скоропадського.

Центральної Ради не стало. Хоч як вона запобігала в німецьких імперіялістів ласки, а таки одержала заслужену дяку: німцям її не треба було більше, тож вони її й розігнали. Їм треба було, щоб на Україні влада належала капіталістам та поміщикам, що з її поміччю можна би було відбудувати буржуазну Росію із царем на чолі; а Центральна Рада, хоч і єдналася з буржуазією, була проти єдиної неділимої, була за владу дрібного капіталу на Україні. Це й настроїло до неї вороже німецьких імперіялістів. Спершу вони її використали для того, щоби дістатися на Україну, та, розсівшись на Україні, зразу й позбулися невідгідного співника.

Тепер почалася на Україні чорносотенна диктатура офіцерства та поміщиків. Під вивіскою української держави готувалося відбудування старої Росії; контр-революція набирала на Україні віддиху та сили, щоб піти згодом у похід на радянську Росію. Вона повернула поміщикам землю та зневолила селян платити поміщикам відшкодування за понесені втрати. Вона розганяла робітничі організації, садовила у тюрми підозрілих на соціалізм. Вона сотнями розстрілювала селян і робітників за те, що протестували проти чорного терору, проти повороту „непорушної святої власности“. Вона замикала газети та журнали, що писали проти неї, а разом формувала білогвардійські полки у похід на Росію. Вона відсунула од влади навіть „українських хліборобів“, саме тих, що під охороною німецьких штиків обрали Скоропадського гетьманом. Під її охороною фабриканти і банкири об'єдналися у спілку „Протофіс“, поміщики об'єдналися

в „Союз земельних власників“, відбувалися з'їзди кадетів та монархистів, що утворили „Руський Государственный Союз“. Звичайно, що такі відносини після побуту Радянської влади на Україні мусили натрапляти на опір із боку населення. Селянство, придушене земельною реформою гетьмана від 8 червня 1918 р., придавлене військовими езекуціями гетьманської „державної варти“ та „карательних отрядів“, обдиране реквізіціями німецького та австрійського війська, почало нападати на панські маєтки та палити поміщицькі економії. Літом хвиля селянських повстань розлилася широко по всій Україні; робітники почали страйкувати і на терор гетьманців відповідали своїм терором. В липні вибух загальний страйк залізничників, що тягнувся мало не місяць. По селах і містах гинули цілі військові відділи гетьманців і найзників, вбито навіть самого німецького головнокомандуючого на Україні Ейхгорна.

Більшовики, що керували цією завірюхою, відбули тимчасом перший з'їзд комуністичної партії більшовиків України 5 липня 1918 р.; на ньому вони порішили готуватися до загального повстання на Україні. Але повстання, призначене на 8 серпня, не вдалося через неорганізованість: підпольні організації більшовиків не довідались вчасно про повстання, їх не повідомив Центральний Воєнно-Революційний Комітет. Невдача серпневого повстання не припинила, однак, більшовицької роботи. Вони далі готувалися до бою з гетьманщиною.

До бою з нею стали готуватися і українські автономісти. Гетьманщина поглибила серед них розкол, що почався ще при Центральній Раді. З партії українських есерів зробилося дві: партія боротьбистів, що стала на бік більшовиків, та центристів, що далі думала про самостійність із Центральною Радою. Поширився розкол і між незалежниками та автономістами з У. С. Д. Р. П.

В той час, коли боротьбисти й ліві незалежники готувалися до бою з гетьманщиною за радянську владу, то центристи, праві незалежники і автономісти бажали відновити українську народню республіку на давній основі; німецька наука з Центральною Радою, як видно, не дала їм нічого. Вони з'організували під проводом Винниченка Український Національний Союз, що мав стати на чолі повстання проти гетьмана.

А тимчасом ґрунт до нової революції був уже готовий. Гетьманщина заключила договір із ген. Красновим на Дону що-до спільного походу на Росію та касувала українську державу. В Німеччині та Австрії вибухла революція і зробила німецько-австрійське військо на Україні нездатним до бою. Пожежа селянських і робітничих повстань що-раз більше заливала Україну. Врешті, 14 листопаду, вибухло загальне повстання проти гетьманців та їхніх спільників. Вся

Україна запалала в огні і через два тижні була вільна від гетьманської диктатури; гетьманці держалися тільки в Києві, де при допомозі німецького війська сяк-так одбивалися від революції.

Боротьба за революцію з Директорією та отаманщиною.

Революція проти гетьманщини знову протиставила два ворожі табори—радянський та самостійницький. Більшовики бажали повернути радянську владу на Україні та встановити диктатуру пролетаріату. Вони знали, що на Україні може вдержатися власними силами тільки влада робітників і селян; вони розуміли, що ця влада мусить бути у братській спілці з радянською владою Росії, щоби спільними силами боронитися од капіталістів та поміщиків, не тільки російських, а й усього світу; вони передбачали, що закордонна буржуазія прийде ще раз на поміч російській, і тоді роз'єднаний пролетаріат знову може попасти в неволю до капіталу. Вони знали ще й те, що дрібно-буржуазна самостійність мусить виродитися в нове буржуазне громадянство під чужинецькою імперіалістичною п'ятою.

А українські самостійники-автономісти цього не тямали. Вони за всяку ціну бажали мати самостійну Україну; яка буде ця самостійність, про те вони не турбувалися. Їх ще не навчила доля Центральної Ради, вони лякалися проголосити вивласнення землі і фабрик без викупу, щоб не дражнити світових капіталістів. Вони оглядалися не на те, чого бажать українські працівники, а на те, що скажуть капіталісти Англії, Франції та Німеччини. Вони не розуміли того, що тільки радянська Україна може бути вільною,—в іншому випадку, вона, не маючи власної буржуазії, мусить опинитися під імперіалістичною п'ятою одної з капіталістичних держав. Самостійницький, козацько-романтичний дурман зовсім затуманив їм розум і очі: через нього вони й не могли погодитися з тим, що соціальною революція—це не жарти, це люта, жорстока горожанська війна двох непримиримих класів, що для них згоди не було й не може бути.

Засліплені своїм націоналістичним дурманом, вони утворили Директорію з Петлюрою та Винниченком на чолі. У своєму захваті вони прямували чим-скорше на Київ, а в цей час більшовики з повстанцями розправлялися з гетьманцями: їм здавалося, що коли вони візьмуть від гетьмана Київ, то вся Україна буде їхня.

Але Україна, хоч і йшла з ними одною лавою проти гетьмана; однак їхня не була і знати їх не хотіла. Чого було Україні в'язатися з ними, коли вони, занявши Київ, правили тільки з попами молебні та бавилися в міністрів і дипломатів, а забули навіть проголосити у своїй декларації, що вони думають зробити із землею та фабриками, а тимчасом більшовики у своєму маніфесті віддавали землю селянам та позбавляли капіталістів їхніх фабрик і заводів. Отже не дивно,

що коли проминула перша повстанча гарячка, коли повстанці побачили, що їм треба рішитися, чи йти за Директорією, чи за радянським урядом, то вони стали переходити до більшовиків.

Розгорілася нова горожанська війна, за те, яка має бути революція на Україні, чи радянська, пролетарська, чи дрібно-буржуазна, націоналістично-шовіністична. У Києві знову сиділа Директорія, як раніше Центральна Рада, а в Харкові, у робітничому центрі,—радянський уряд із Пятаковим на чолі. Радянський уряд спирався на робітників і незможних селян, а Директорія—на глитаїв, що лякалися втратити під більшовиками землю.

Директорія чула вже, що тратить ґрунт під ногами, бо військо її переходило, одна частина по одній, до більшовиків. Не поміг їй і Трудовий Конгрес, що його вона скликала на 28 січня до Києва, не допомогло французьке військо, що його вона закликала на поміч, як раніше Центральна Рада німців. Прийшлося Директорії утікати з України од власних селян і робітників та шукати захисту в Галичині, де вибухла революція проти Польщі. 2 лютого 1919 р. червона армія, зайняла Київ, а згодом вигнано і французів із Одеси—Україна знову стала радянською.

Розвал Директорії був разом розвалом всіх дрібно-буржуазних партій на Україні, що піддержували ще її. Передовсім єврейський соціал-демократичний Бунд із Рафесом на чолі, що тримав спілку з Директорією до кінця 1918 р., розпався на комуністів та єврейських націоналістів-угодовців; комуністична група утворила окрему партію „Фарбанд“, що старалась об'єднатися з КПУ, що і сталося в серпні 1919 р. Українські есери так само розпалися на кілька груп, а боротьбісти, що вже боролися с Директорією, перейшли на програм більшовиків і назвали себе українськими комуністами-боротьбістами, об'єднавшись літом 6 серпня 1919 р. із лівими незалежниками. Правда, їм ще важко було позбутися деяких національних пережитків, як і Фарбандові, але до злиття з КПУ було вже недалечко.

Розкололися на кілька груп і українські есдеки, не говорячи вже про інші, не соціалістичні, партії. Головною і найлівішою групою були в українських есдеків-самостійників праві незалежники. Вони хоч і хилилися до радянської влади, але дрібно-буржуазний націоналізм сидів у них ще глибоко: через це-то вони і єдналися з Директорією та боролися весь час з більшовиками. У січні 1920 р. з них виросла Українська Комуністична Партія, що й досі ще сидіє на Україні. Так само, як інші партії, розпалися й російські есдеки на Україні: ліва їхня група, боротьбісти, стала на бік більшовиків, а права вела далі боротьбу з радянською владою.

Але мимо цього розвалу дрібно-буржуазних партій контр-революція була ще сильна. З одного боку причаївся на Дону Денікін,

з другого, з Галичини, став загрожувати Петлюра, що розігнав Директорію і проголосив себе головним отаманом України. А на Україні позасідали глитаї, що їм незаможники одбирали землю, причаїлася жовто-блакитна офіцерня, попи та чорносотенна буржуазія. І от, коли радянський уряд на III З'їзді Рад у березні 1919 р. проголосив націоналізацію (себ-то присвоєння державою) землі, фабрик та банків, як це прийняв III З'їзд КПУ 2 березня 1919 р., то вся ця контр-революційна зграя кинулася робити бунти проти радянської влади.

Скрізь по Україні вирости повстанчі банди з отаманами на чолі; були тут Махно, Зелений, Ангел, Григорійв, Шепель, Соколовський та багатько ще інших. Повстанням керували українські незалежники з Ю. Мазуренком та Дрогомирецьким на чолі.

За повстанням, що його сяк-так в травні втихомирено, почався літом наступ Денікіна та Петлюри на Україну. Повстанці торували їм дорогу та робили страшні погроми, щоби швидче позбутися „комуні“, яка касувала приватну власність. Більшовикам прийшлося скрутно: мусили знову кидати Україну, що її залили під осінь п'яні офіцерські полки білогвардійщини та гайдамацькі загони петлюрівщини.

Одначе, сила трудящого людю непереможна. Під зиму почали тріщати по всіх швах і Денікинщина і Петлюрівщина. Вони сварилися й билися між собою за владу на Україні, а тимчасом творилися на ній підпольні ревкоми з робітників та селян. Молодь, що ще літом об'єдналася в Комуністичну Спілку Молоді України помагала старшим революціонерам руйнувати денікінське запілля. До того ще й червона армія здорово натиснула на Денікіна, що вигнає був у цей час Петлюру з України. Почався швидкий відворот білогвардійщини, і в зимі Україна знову була вільна від контр-революції.

Мирне будівництво.

Початок 1920 року був початком нового етапу в українській революції. Радянська влада вертала на Україну з величезним досвідом, із загартованими силами. Четвертий Всеукраїнський З'їзд Рад, що відбувся в травні 1920 р. в Харкові, був оглядом дотеперішнього досвіду і дав основи радянського будівництва на Україні.

В чому ж виявилася сила більшовиків, що приступали вже до мирного будівництва? Перед усім, підчас Денікинщини показалося, що працюючий нарід на Україні за ними, бо він власними руками прогнав білогвардійського напасника. Друге те, що на четвертій конференції КПУ 16 березня 1920 р. об'єдналися з більшовиками в одну партію українські боротьбисти. Це була вельми важна подія, бо тепер зібралися в одну партію під одним крилом всі революційні сили України, що дотепер ішли окремими стежками.

І от тепер, на 4 з'їзді, ця об'єднана революційна сила клала міцні основи радянської влади на Україні. Вона проголосила братську

федерацію України з радянською Росією, вона урегулювала земельне питання на Україні, означила, хто й як може користуватися землею; вона врешті дала радянському будівництву на селі сильну опору проти глитаїв, з'організувавши сільську бідноту в комітети незаможних селян. Вона визнала за доконче потрібне, щоби військо і державний скарб були спільні з радянською Росією, щоби в об'єднаних федерацією радянських республіках був один господарчий план, одно управління радянським хазяйством: чей же тепер ні на Україні, ні в Росії не було так, як при владі буржуазії, що визискувала б одну країну на користь другої; і тут і там владу держав робітник із селянином, що самі боролися проти визиску.

Але, не зважаючи на це, що за-для спільної оборони спільних ворогів неодмінно треба було мати де-які спільні комісаріати, кожна республіка в радянській федерації була автономна і мала своїх народніх комісарів, свої з'їзди Рад, сама ухвалювала на них свої закони, сама обирала свій Центральний Виконавчий Комітет, губернільні та повітові виконавчі комітети. Одна республіка не накидувала другій своєї волі, а сама собі хазяїнувала. Що-до спільних справ, то їх вирішувано на спільних з'їздах та спільних нарадах по добрій згоді.

Револуція під прапором Комуністичного Інтернаціоналу, що відбув свій перший конгрес 1919 р., зробила глибокий прорив в капіталістичному світі і грозила поширитися поза межі Р. С. Ф. С. Р. та У. Р. С. Р. Отже не дивниця, що буржуазія Європи після невдачі Денікіна і Петлюри в 1919 р. ще раз пробувала роздавити революцію на Україні та в Росії. Вона дала нову підмогу наступникові Денікіна, Врангелю, що причайвся на Криму, та підмовила Польщу помагати Петлюрі завоювати Україну. І коли в Харкові представники робітництва й селян радилися, як привести до ладу розхитане війною господарство та як вийти з тої нужди, що налягла на радянські республіки, польські пани рушили з Петлюрою на Україну.

Прийшлося робітникам і селянам України знову братися за зброю і замість іти на заводи та на ріллю, мобілізувати свої сили на шляхецько-петлюрівський фронт. І вони показали, що вміють захищати свою волю: польсько-петлюрівське військо скоро вигнано за границі України і червона армія стала загрожувати Варшаві. Вона зайняла також східну Галичину, що її окупували в 1919 р. польські пани, вигнавши з неї галицьких повстанців. І хто зна, чи нині не була би Польща та Галичина радянськими республіками у братській спілці соціалістичній, як би не французька поміч Польщі.

Одначе, хоч і прийшлося з Польщі відступати, хоч Галичина і вернула знову під владу шляхецької самоволі, та на Україні все-таки ворога не стало. Червона армія після сміливого прориву на Перекопі в осени 1920 р. заняла Крим, а польські пани, раді чи не раді, musiли таки розоружити петлюрівські частини.

Так покінчилася остаточно боротьба за революцію на Україні. Рижський договір із Польщею в березні 1921 р. забезпечив Україні, та й усій федерації, мирне будівництво у себе вдома. Ліквідація бандитизму на Україні закріплювала радянське будівництво на селі та втягала що-раз ширші маси населення у жваву роботу, направлену на відродження народнього господарства.

Тепер настала пора залишити практику воєнного комунізму, що неминучий був у епоху горожанської війни, коли треба було твердої, централізованої влади по окремих республіках. Почалася доба нової економічної політики, що послабляла сувору диктатуру пролетаріату та для підняття крайового господарства давала де-яку полегкість буржуазії. Буржуазія не страшна стала революції, тож доцільно було використати її для оживлення промисловости та товарообміну. Заразом селянам віддано у тривале посідання землю та дозволено вільний продаж їхніх продуктів, щоби заінтересувати їх у піднятті знищеного сільського господарства. Це зробили на Україні п'ятий та шостий З'їзди Рад.

Щоби ще одноцільніше поставити виробництво федерації, щоби навіки розвіяти надії руських патріотів на єдину неділиму та українських самостійників і звільнення України, щоби заразом дати змогу новим майбутнім радянським республікам увійти до радянської спілки—Всеукраїнський сьомий З'їзд Рад та Всеросійський десятий постановили утворити на місто радянської федерації Союз соціалістичних радянських республік.

Тепер уже ніхто не скаже, що Україна страждає під московським пануванням. Тепер ніхто з російських патріотів не смітиме вже проїздити зверхність над Україною. Тепер не мізкуватимуть українські емігранти, як би вчинити нову авантюру, щоби при ній добре пожитися. Тепер положено тривку основу для майбутньої всесвітньої спілки народів, що забезпечить кожному з них вільний розвиток своєї культури, не знатиме національного гніту, ані національного шовінізму. І перша черга вступити до цієї спілки нещасній Галичині, що 1918 р. зірвалася до бою з панами, та по дорозі до справжньої революції застрягла із своїми власними, доморослими панами. Ці панки одмовилися 1919 р. об'єднати Галичину з радянською Україною, та ще й, під проводом диктатора Петрушевича, помагали Петлюрі здобувати Україну; коли ж авантюра Петлюрі не вдалася, вони в листопаді 1919 р. запродали галицьких вигнанців Денікіну. Вони 1920 р. підчас наступу польських панів одурманили галицьких стрільців самостійністю і заставили їх піти на зраду радянській владі, що так радо прийняла їх у свої обійми і, хоч сама голодна й боса, нагодувала їх, обідраних та знесилених.

Тепер усі вони очунали, пізнали, хто їм ворог, а хто друг. Шляхецькі порядки в Галичині—добра для них наука, і от вони ждуть

тепер визволення від шляхецької диктатури, надіючися на рядянську Україну. Але визволення кожного народу — діло його власних рук. І на таке визволення вже недалеко: не за горами вже визволення всіх народів від гніту власних і чужих паразитів. Про це вже Шевченко думав, віщуючи, що ідея комунізму не пуста ідея, не голос вопіючого в пустині, а цілком здатна до справдішного людського життя.

Слава та шана борцям за нову цивілізацію, за нове людство, якому:

Роблящим рукам,
Роблящим умам,
Перелоги орать,
Думать, сіять, не ждять,
І посіє жать—
Роблящим рукам.

Кінець.

З М І С Т.

Стор.

До Центрального Комітету К. С. М. У. 5

ВСТУП.

Що таке історія? Для чого нам знати історію? Як ділимо історію України? . . . . . 7—13

ЧАСТИНА ПЕРША.

Феодальне суспільство з натуральним хазяйством. Найдавніші часи на Україні. Київська Русь. Розпад князівсько-дружинного укладу. Феодалізація України і народня революція. Розцвіт феодалізму . . . . . 14—29

ЧАСТИНА ДРУГА.

Дворянсько-кріпацька суспільність. Грошове господарство на Україні. Шляхецько-хлопська суспільність. Козаччина. Козацька революція. Гетьманщина. Гайдамаччина. Дворянсько-кріпацька суспільність. Пробудження нової революції . . . . . 30—62

ЧАСТИНА ТРЕТЯ.

Капіталістично-промислова суспільність. Кріпацька воля. Народницьке бунтарство. Зачатки робітничого руху. Розвиток соціалізму. Національне питання. Партийна весна. Революція 1905 р. Реакція. Великодержавний імперіалізм і світова війна. . . . . 63—92

ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА.

Велика революція. Кінець самодержав'я. Національна революція. Пролетарська революція. Боротьба за революцію з гетьманщиною. Боротьба за революцію з директорією та отаманщиною. Мирне будівництво. . . . . 93—110

3,30(1986)

р
5696

PA 5696 y